

Devletçi dönemde yoksulluk: “Zenginlerimiz nerede?”

16. yüzyılda Avrupa’da “sadaka reformu” tartışmalarının gündeme geldiği sırada bütün ülkelerde nüfusun büyük bir kısmı hâlâ tarımda bulunuyordu. Ama tarım kesiminde ilişkiler değişmeye başlamış ve mekânsal hareketlilik hızlanmıştı. Yoksulluğun algılanışına yansıyan ve özellikle dilencilğin kabul edilmez bir şey olduğunu gündeme getiren ideolojik değişmeler böyle hareketli bir ortamda yer alıyordu. Geleneksel sadaka yöntemlerinin sınırları zorlanırken yoksulluk sorunuyla nasıl mücadele edileceği ve bunun kim ne nasıl sorumluluklar yüklediği sorusu ortaya çıkmıştı. Yoksulluk bir sosyal sorun olarak algılanmaya başlanmıştı ama bu sorun her zaman yoksulun işgücü olarak kullanılmasının koşullarını dikkate alan, yani ekonomik kaygılarla da biçimlenen bir yaklaşımla ele alınıyordu. Bu ortamda, yoksul yardımı konusu sosyal politika tartışmalarının başlangıç noktasını oluşturmuştu.

Türkiye’de Cumhuriyet döneminin başında yoksulluk konusunun ele alınışı, modern yoksulluk tartışmalarının bazı özelliklerini yansıtıyor, mesela dilencilğe karşı açık bir

tavir alışla biçimleniyor, çalışmanın önemi vurgusuyla sürüyordu. Ama kapitalist gelişme süreci içinde Avrupa'da ortaya çıkan yaklaşımlardan iki açıdan farklıydı. Bu bölümde bu bağlamda ortaya çıkan iki farklılık üzerinde duracağım. Bunlardan biri, emek arzıyla ilgili ekonomik kaygıların dönem boyunca siyasi kaygıların epeyce gerisinde kalmış olmasıyla ilgili. Bu bağlamda, köyün çözülmemesi ve büyük şehirlere göçün engellenmesi amacı, sanayileşme hamlesinin gerekleriyle çatıştığı noktada tercihlerin sosyal/siyasi saiklere göre yapıldığı izlenimini ediniyoruz. Dolayısıyla, "özgür emek piyasası"nın ortaya çıkışının köylülüğün sürmesiyle sınırlandığını söyleyebiliriz.

İkincisi, sadaka reformu tartışmalarıyla birlikte gündeme gelen ve 19. yüzyıl liberal düşünürlerinin etkisiyle bir süre baskı altında tutulan siyasi sorumluluk bilinci, yani yoksullukla mücadelenin siyasi yetkililere sorumluluk yükleyen bir politika konusu olduğu fikri, erken Cumhuriyet döneminde önemli bir yer tutmuyor. Çok devletçi bir ülke olduğu söylenen Türkiye'de, özellikle devletçi dönem olarak bilinen tek parti döneminde, yoksullukla mücadele devletin sorumlulukları arasında sayılmıyor. Paradoksal bir biçimde, 19. yüzyılın liberal ortamında ciddi önem kazanan gönüllü hayırseverlik vurgusu, Türkiye'de devletçi dönemin yoksulluk yaklaşımı içinde gayet belirgin bir nitelik taşıyor. Sosyal yardım alanı, büyük ölçüde gönüllü çabalar ve sivil toplum kuruluşlarına ait bir alan olarak değerlendiriliyor. Dönemin gönüllü kuruluşlarının, genellikle devletten bağımsız bir varlıkları yok. Çoğu zaman Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) ileri gelenlerinin önderliğinde, devletle içiçe ve devletin mali desteğinden yararlanarak faaliyet gösteriyorlar. Bununla birlikte, sosyal yardımın kamu kaynaklarından karşılanması gerektiği fikri yerleşmiş değil ve bireysel bağışlara bu alanda belirleyici bir rol atfediliyor. Yani, 1937'de

anayasaya giren “devletçilik” ilkesi, yoksullukla mücadele alanına uzanmıyor.

Türkiye’ye ait bu iki özellik arasında bir bağlantı olduğundan da söz edilebilir. Cumhuriyet devletinin kurucuları ve ilk yetkilileri için, yoksulluk büyük ölçüde köylü yoksulluğuyla özdeş gibi görünüyor. “Ankara’da Cumhuriyet devletini kuranlar için yoksul kimdi?” sorusuna verilecek ilk cevap, herhalde, “köyündeki köylü”ydü ve ülkenin ezici çoğunluğu yd. Bu, yoksulun ötekileştirilmediği anlamına gelmiyor, ama ötekiyle birlikte yaşama stratejilerinin niteliğini değiştiriyordu. Doğal olarak, bu stratejileri incelerken Türkiye’deki yoksulluğun hem hangi gelişmeler sonucu ortaya çıkan bir olgu olduğunu, hem de nasıl bir uluslararası konjonktür içinde biçimlendiğini dikkate almak gerekiyor. Erken Cumhuriyet dönemi yoksulluğu, bir dizi savaşın ve onları izleyen politik olayların sonucunda ortaya çıkmıştı. Yani kapitalist gelişme dinamiklerine bağlı, toplumun ticarileşmesiyle ilgili bir olay değildi. Sanayileşme çabaları ise, uluslararası kapitalizmin krizi ve İkinci Dünya Savaşı ortamında yer almış ve daha önce sanayileşen ülkelerde şehirleşme ve proleterleşmenin yol açtığı sorunların oluşturduğu bir tarihsel arka planın varlığında sürdürülmüşlerdi. Dolayısıyla sanayileşme çabaları içinde yoksulu işgücü olarak gören bir yaklaşımın gerekleri, hem siyasi yetkililer hem de özel çıkar grupları tarafından güçlü bir biçimde savunulur olmaktan uzaktı.

Bu ortamda, siyasi yetkililer için köylüyü köyde tutmanın önemli bir amaç olarak ortaya çıkması zor anlaşılır bir şey değil. Ticari tarım ürünleri piyasası daraldığı ölçüde bu alanda üretimi artırmayı amaçlayan kapitalist üreticilerin köylülüğün çözülmesi yönündeki çıkarları önemsiz kalıyor, devlet işletmelerinin öncü güç olarak ortaya çıktığı geç sanayileşme dinamikleri içinde özel sektörün ucuz işgücü ta-

lepleri kolayca göz ardı ediliyordu. Yani siyasi kaygıların emek arzıyla ilgili ekonomik kaygılara galebe çalması çok şaşırtıcı değildi.

Buna bağlı olarak, köylü yoksulluğunun kontrol altında tutulması şeklinde tanımlanan büyük sorun, şehir yoksulluğuyla sosyal politika önlemleri alarak ilgilenmenin imkânsız olduğu fikrine zemin hazırlıyor, şehirdeki, yardımı kesinlikle hak ettikleri düşünülen muhtaç kategorileri, mesela kimsesiz çocuklar için bile birşeyler yapma çabalarını engelliyordu. Tarihi arka planın, özellikle Osmanlı vakıf geleneginin etkilerini de taşıdığını düşünebileceğimiz bu ortamda, yoksul bir ülkenin yoksul devletinin sosyal yardım alanında etkili olamayacağı fikri, tartışılmaz bir doğru olarak sosyal politika ortamının merkezine yerleşiyor ve devletin yönlendirdiği gönüllü yardım faaliyetlerine atfedilen öneme bağlanıyordu. Bu fikir, daha sonraları, sosyal yardımın kalkınma hamlemizin gereklerine atıfla imkânsız görülmesine ve yakın zamanlara kadar politik gündem dışında kalmasına yol açacaktı.

Tek parti döneminde köylülük, sanayileşme ve kaynak kullanımında öncelikler

Cumhuriyet Türkiye'sinde yoksulluğa nasıl bakıldığını araştırırken, Cumhuriyet'in savaşlar ve zorunlu göçlerle perişan olmuş bir tarım ülkesinde kurulduğunu unutmamak gerekiyor. İmparatorluğun Türkiye sınırları içinde kalan nüfusu 1913'te 17 milyondan fazlayken, 1924'te 13 milyona düşmüş bulunuyor. Bu düşüşün önemli bir kısmı, Müslüman olmayan azınlıkların başlarına gelenlerle ilgili. Ermeni tehcirinin yol açtığı kitlesel felaket sonucu, 1,5 milyonluk Ermeni nüfustan 100 binden az insan kalmıştı. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra Anadolu'yu terk eden Rumların dışında,

nüfus mübadelesi sırasında 1,2 milyon Rum'un Anadolu'yu terk ettiğini, buna karşılık yarım milyon kadar Müslüman Rumeli göçmeninin geldiğini biliyoruz. Kaybedilen gayrimüslim azınlığın gelir ve eğitim düzeyi açısından kalanlardan daha iyi durumda oldukları düşünüldüğünde durumun vahameti daha iyi anlaşılabilir. Durumun vahameti, erkek nüfusun azalmasıyla da ilgili. 1927 nüfus sayımına göre, Batı Anadolu'da pek çok yerde dullar kadın nüfusunun yüzde 30'unu oluşturuyor. Ayrıca, nüfus hareketlerinin şehirleşme düzeyini de etkilediği ve 1910'larda nüfusu 10 binin üzerinde olan şehirlerin toplam nüfusa oranı yüzde 20'nin üzerindeyken, bu oranın 1920'lerde yüzde 16'ya düştüğü görülüyor.¹

Yani söz konusu olan, Avrupa'da 16. yüzyıldan itibaren kapitalist gelişme dinamiklerine bağlı olarak ortaya çıkan ve önce 17. yüzyılın tarımsal verimlilik düşüşlerinin sonra da sanayileşmenin ivme kazanmasıyla biçimlenen bir yoksulluktan farklı bir olgu. Ama tek parti dönemindeki yoksulluğun savaş ve nüfus yer değiştirmeleri dışında başka nedenleri de var. 1928 yılında Orta Anadolu'yu etkileyen kuraklıktan sonra, 1930 krizi de ülke ekonomisini etkiliyor. Bununla birlikte, kişi başına GSMH, 1932'de yüzde 12,5, 1935'te yüzde 5,1 oranında bir düşüş gösterdiği halde, Türkiye'nin 1929-1939 arasında yüzde 7,4'lük yıllık ortalama büyüme hızı yakalayabilmiş olduğunu görüyoruz. Buna karşılık, 1940-1945 arasında ekonominin ciddi biçimde küçüldüğü ve yıllık ortalama büyüme hızının yüzde eksi 6,6 olarak gerçekleştiği görülüyor (Tablo 2.1). Türkiye savaşa girmemiş olmasına rağmen, İkinci Dünya Savaşı yılları büyük yoksulluk yılları olarak yaşanıyor. İllerde daha ayrıntılı

1 Owen, R. ve Ş. Pamuk (1998) *A History of Middle East Economies in the Twentieth Century*, Londra: I.B.Tauris, s. 11.

Tablo 2.1. GSMH ve Kişi Başına GSMH Büyüme Hızları

Yıl	GSMH (%) (sabit fiyatlarla)	Kişi Başına GSMH (%) (sabit fiyatlarla)
1924	14.8	12.5
1925	12.9	10.5
1926	18.2	15.8
1927	-12.8	-14.6
1928	11	8.7
1929	21.6	19.2
1930	2.2	0
1931	8.7	6.7
1932	-10.7	-12.8
1933	15.8	13.5
1934	6	3.8
1935	-3	-5.1
1936	23.2	21.1
1937	1.5	-0.2
1938	9.5	7.7
1939	6.9	4.2
1940	-4.9	-6.8
1941	-10.3	-11.6
1942	5.6	4.6
1943	-9.8	-10.8
1944	-5.1	-5.9
1945	-15.3	-16.1
1946	31.9	29.2

Yıllık Ortalama Büyüme Hızı (%)

Dönem	GSMH (%) (sabit fiyatlarla)	Kişi Başına GSMH (%) (sabit fiyatlarla)
1924-1929	10.95	8.68
1929-1939	7.43	5.28
1940-1945	-6.63	-7.77

Kaynak: DİE (1992) *İstatistik Göstergeler 1923-1992*, Ankara: DİE, s. 414.

bir biçimde tartışılacağı gibi, gazetelere yansıyan haber ve yorumlar da, bu yıllarda yoksulluğun yoğun biçimde tartışılan bir sorun olarak ortaya çıktığını gösteriyor.

Tablo 2.1'in gösterdiği şeylerden biri de, büyüme hızındaki dalgalanmalar. Yani tek parti döneminde, hızlı veya yavaş istikrarlı bir büyümeden değil, büyümenin hızlı olduğu yıllardan yavaşladığı yıllara hatta toplam üretimde düşüşlere geçildiğini görüyoruz. Böyle bir ekonomik ortamda, bü-

Tablo 2.2. GSMH Sektörel Büyüme Hızları (%) (sabit üretici fiyatlarla)

Yıl	Tarım	Sanayi	Hizmetler
1924	27.2	-7.1	8.4
1925	5.6	17.9	19.7
1926	31.8	14.8	5.7
1927	-30.9	19.4	2.2
1928	19.2	-0.6	7.3
1929	42.6	3.8	6.6
1930	-3.9	12.7	7.2
1931	14.3	14.2	1.4
1932	-28.8	17.8	3.9
1933	22.1	19	9.6
1934	2.7	13.8	6.6
1935	-6.1	-0.1	-1.3
1936	54.1	-3.4	6
1937	-3.5	10.3	5.1
1938	5.4	15.7	12.1
1939	3.8	16.7	6.9
1940	-1.2	-10.2	-6.8
1941	-16.5	-2.4	-6.4
1942	19.4	-2.5	-5
1943	-12.5	-1.4	-9.6
1944	-10.7	-6.1	2.2
1945	-23.4	-16.6	-6.3
1946	54.2	26.1	14.8

Dönemlik Ortalama Büyüme Hızı (%)

Dönem	Tarım	Sanayi	Hizmetler
1924-1929	15.9	8.0	8.3
1929-1939	9.3	11.0	5.8
1940-1945	-7.5	-6.5	-5.3

Kaynak: DİE (1992) *İstatistik Göstergeler 1923-1992*, Ankara: DİE, s. 419.

yümenin yavaşladığı yıllarda en yoksul kesimin durumunun fena halde bozulduğu ve zaten geçim sınırına yakın yaşayan kesimlerin ciddi geçim deritleriyle karşılaştığı düşünülebilir.

Tek parti döneminde sektörlerin büyüme hızlarındaki farklılıkların aynı kalmadığını görüyoruz. Tablo 2.2'de görüldüğü gibi, savaş koşullarında büyük bir düşüş gösteren tarımsal üretim, 1924-1929 döneminde yılda ortalama yüzde 15,9'luk bir büyümeyle kısa zamanda savaş öncesi üretim düzeyini yakalamıştı. Sanayideki büyüme ise, yıllık or-

Tablo 2.3. GSMH'da Sektör Payları (%)

Yıl	Tarım	Sanayi	Hizmetler
1924	43.1	10.6	46.3
1925	47.8	8.5	43.7
1926	44.7	8.9	46.4
1927	49.9	8.7	41.5
1928	39.5	11.9	48.6
1929	42.4	10.6	46.9
1930	49.8	9.1	41.2
1931	46.8	10	43.2
1932	49.2	10.5	40.3
1933	39.3	13.9	46.9
1934	41.4	14.2	44.4
1935	40.1	15.3	44.6
1936	38.8	15.7	45.4
1937	48.6	12.3	39.1
1938	46.2	13.4	40.4
1939	44.4	14.2	41.4
1940	43.2	15.5	41.4
1941	44.8	14.6	40.6
1942	41.8	15.9	42.3
1943	47.2	14.7	38.1
1944	45.8	16	38.2
1945	43.1	15.9	41.1
1946	39	15.6	45.4
Ortalama	44.2	12.9	42.9

Kaynak: DİE (1992) *İstatistik Göstergeler 1923-1992*, Ankara: DİE, s. 412.

talama yüzde 8'di. Tabii, bu büyümenin çok düşük bir üretim düzeyinden başlayarak gerçekleştiğini ve bir yeniden inşa sürecini yansıttığını unutmamak gerekiyor.² 1930'lu yıllarda görülen benzer orandaki sanayi üretimi artışı ise, toplam üretim içinde sanayinin payında önemli bir artışa tekabül ediyordu. Tablo 2.3'te görüldüğü gibi, 1930 yılında (sabit fiyatlarla) toplam üretimin yüzde 9,1'ini oluşturan sanayi üretiminin payı 1939'da yüzde 14,2'ye çıkmıştı. Tarımın payı ise, 1930'da yüzde 49,8'den 1939'da yüzde 44,4'e düşmüştü. 1929-1939 dönemindeki tarımsal üretim artışı, hem üründen ürüne hem de yıllar itibariyle değişmekle bir-

2 Boratav, K. (2003) *Türkiye İktisat Tarihi: 1908-2002*, Ankara: Imge Yayınevi, s. 51.

likte, yüzde 9,3 olarak gerçekleşmiştir. Milli gelirin yıllık ortalama yüzde 6,6 dolayında gerilediği 1940-45 döneminde, yıllık ortalama üretim *azalışı* tarım sektöründe yüzde 7,5, sanayi sektöründe ise yüzde 6,5 olmuştur (Tablo 2.2).

1929 sonrasında, sanayileşmenin ivme kazandığı ve tarımsal gelişmenin yavaşladığı, 1940-1946 arasındaki zor yıllarda görülen üretim düşüşünün ise en fazla tarım sektörünü etkilediği göz önüne alınırsa, normalde beklenen, böyle bir ekonomik ortamda şehirleşme oranının önemli biçimde artmasıdır. Oysa Türkiye’de görülen durum bu değil. 1927 nüfus sayımına göre yüzde 24,2 olan şehirli nüfus oranı, 1940’ta yüzde 24,4, 1945’te yüzde 24,9. 1950 yılında Türkiye nüfusunun yüzde 75’inin hâlâ köylerde yaşadığı görülüyor. Oysa şehirleşme oranının 1950 ve 1960 arasında, yani Demokrat Parti’nin iktidara gelmesini izleyen on yıl içinde, yüzde 25’ten yüzde 32’ye çıktığını görüyoruz.³

Bu durumun, belirli bir politik seçimin sonucu olduğu görülüyor. Söz konusu seçimin ise, yoksulluğa bakışlarla yakından ilişkili olduğu söylenebilir. Başka bir deyişle, tek parti dönemi yetkililerinin aklındaki “gerçek yoksul” tipinin köylü olduğunu ve yoksullukla mücadele yöntemlerinin köylüyü köyde, mümkün olduğunca gözden uzak tutmak amacı doğrultusunda biçimlendiğini söyleyebiliriz.

Cumhuriyet elitinin köylü yoksulluğu karşısında duyduğu dehşeti anlamımıza yardım edebilecek belki de en önemli doküman, Yakup Kadri Karaosmanoğlu’nun *Yaban* adlı meşhur romanı.⁴ *Yaban*, 1932 yılında yayınlanır yayınlanmaz çok büyük bir ilgi görmüş, erken Cumhuriyet dönemi edebiyatının kuşkusuz en önemli örneği olarak tanınmış, ama belki de edebi yönünden çok sosyal ve siyasi yö-

3 Devlet İstatistik Enstitüsü (1991) *İstatistik Göstergeler 1923-1990*, Ankara: DIE, s. 8.

4 Karaosmanoğlu, Y. K. (2004) *Yaban*, İstanbul: İletişim Yayınları.

nüyle tartışılmış bir roman. Yakup Kadri, Cumhuriyet devletinin kurucuları arasında yer alan ve bu kurucuların hassasiyetini paylaşan biri. Bütün bunlar, *Yaban*'ı Türkiye'de yoksulluğa bakışın tarihiyle ilgili bir çalışma için çok önemli kılıyor.⁵

Bir açıdan, Yakup Kadri'nin köylülere bakışıyla Batı literatüründe bulduğumuz yoksulu ötekileştirme örnekleri arasında fazla bir fark yok. Köylünün yoksulluğu, hastalıkla, sakatlıkla, pislikle, duyarsız ve hayvani bir yaşamla özdeşleştiriliyor ve yoksul, insanlık dışı bir "öteki" olarak resmediliyor. Doğruyu yanlıştan ayırmasına, ahlâklı davranmayı veya sadece kendisi için iyi olanı bilmesine imkân olmayan bir "yaratık"... Bu yaratığı insan olarak görebilmenin yolu "Neden bu böyle?" sorusundan geçiyor. Nitekim Yakup Kadri de, "Eğer bilmiyorsa kabahat kimin?" diye soruyor. Kendi sorusuna verdiği cevap şöyle:

Kabahat benimdir. Kabahat, ey bu satırları heyecanla okuyacak arkadaş, senindir. Sen ve ben onları, yüzyıllardır herkesten, her şeyden ve her türlü yaşamak zevkinden yoksun bir avuç kazazede halinde bırakmışız. Açlık, hastalık ve kimsesizlik bunların etrafını çevirmiştir ve cehalet denilen zifiri karanlık içinde, ruhları her yanından örülü bir zindan gibi mahpus kalmıştır.⁶

İlk bakışta, bu şekilde kendini suçlamak, Avrupa'da örneklerini gördüğümüz türden, yoksulluk gerçeğinden yola çıkarak toplumsal düzenin sorgulanmasına dönüşebilecek bir şey gibi görünüyor. Ama burada kendini suçlama, düzenin sorgulanmasına değil, yoksulu dönüştürerek kendinden

5 *Yaban*'ı Cumhuriyet elitinin köylülüğe bakışı açısından değerlendiren başka bir çalışma için, bkz. Karaömerlioğlu, A. (2006) *Orada Bir Köy Var Uzakta: Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem*, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 153-161.

6 Karaosmanoglu (2004), s. 181.

kurtarmak gerekliliğine uzanıyor. Nitekim Yakup Kadri, kı-zamadığı ama varlıklarından fena halde rahatsız olduğu köylüler hakkında şöyle bir şey yazabiliyor: “Sizi gökten melekler inse kurtaramaz. Çünkü sizi evvela sizden, kendi-nizden kurtarmak lazımdır.”⁷ Bu yaklaşım, bazı insanların sefalet içinde yaşamalarına yol açan bir düzenin dinî veya dünyevi yasalar açısından kabul edilmezliğinden yola çıkan hak temelli yaklaşımlarla değil, Batı literatüründeki yoksul-luk tartışmaları içinde de sık sık rastlanılan başka bir te-mayla eklemleniyor. Bu ikinci tema, 16. yüzyıldan 20. yüz-yıla kadar Hristiyan dünyasındaki pek çok hayır kurumu-nun işleyişini belirleyen ve disiplin ve ceza yöntemleriyle yoksulu eğitmek gayretlerini tanımlayan bir tema. Bundan sonraki alt bölümde göreceğimiz gibi, Cumhuriyet dönemi yardımseverlerinin söylemi içinde, onların da böyle bir yak-laşıma pek soğuk bakmayabileceklerini gösteren bazı özel-likler yok değil. Ama yoksulluk memleketin köylü çoğun-luğunun durumu olunca, yardımseverin sert öğretmen ro-lünü üstlenmesi söz konusu olamıyor. Yoksulluğu azaltmak için birşeyler yapması gerekenlerin duyduğu suçluluk, baş-ka biçimlerde, aynı anda hem müthiş bir kaçıp saklanma ve yoksul köylüyle bir daha hiç karşılaşmama içgüdüsünü hem de gerçeküstü bir övme ve yaltaklanma eğilimini yan-sıtan tavır alışlarda kendini gösteriyor.

Bizim çocukluğumuzun meşhur şarkısı, “Orada bir köy var uzakta / Gitmesek de görmesek de o köy bizim köyü-müzdür”, ideal durumu yansıtıyor: Bizim olarak orada kal-sın, aman gözümüze gözükmesin... Ama köy göze gözük-mediği ölçüde, gittikçe daha tuhaf bir biçim alan övgülerin ve yüceltmelerin konusu haline geliyor ve “edalı işveli köy-lü güzellerinin” insana “kaçırıp telli duvaklarına alın saç-

7 A.g.c.

ma" isteği vererek dolaştığı bir cennet halinde, türkölere konu olmaya başlıyor. Köylünün yalnız insanıyeti değil, kılık kıyafetinin zevki de övölüyor. Mesela, *Kadın* dergisinde, bakır bakraçların güzelliğini köylölere benzeterek anlatan bir yazıda şunları okuyoruz:

Biz dibi delik veya hemen delinecek insanlar ve meseleler için onu ihmal ederiz, ona karşı ne kadar kayıtsızız. Fakat o asil ve sevimli, insanların halisi bizi hiç yüzler mi. Ona döndüğümüz zaman yani ihtiyacımız olduğu zaman, bize kolları açık, ekmeği ve çorbası hazırdır. Süslü hali de pek cana yakın pek tatlıdır, bilir misiniz bilmem? Mavi cam düğmeli turuncuya bakan sarı mintanı, kasketinin güneşli-ği yana giyilmiş, rengârenk eldivenleri, çorapları ve heybe-siyle ne kadar has ve sahicidir.⁸

Bu "sahiciliğin", Yakup Kadri'nin anlattığı sahiciliğin etkisiyle kendini can havliyle köylüden mümkün olduğu kadar uzağa atanların, suçluluk duygularından kurtulmak için uğraşırken gördükleri halüsinasyonla örtüştüğü söylenebilir. Burada inkârın, yoksullarla birlikte yaşamak için geliştirilen bir strateji olarak ortaya çıktığını görüyoruz. Tek parti döneminde sık sık gündeme gelen "pilot projeler"i, mesela 1937 yılında yapılan "ideal Cumhuriyet köyü" planlarını, bu tür bir inkâr stratejisinin parçası olarak değerlendirmek mümkün. O günün koşullarıyla birlikte değerlendirildiğinde, bu planlar insana ciddiye alınacak şeyler gibi gelmiyor. Ama Afet İnan'ın, Cumhuriyet'in 50. yıl kutlamaları sırasında, kendisine "bu vesileyle neler yapılmalı?" diye soranlara "bu köyleri kuralım"⁹ dediğini hatırlayınca, bu tür hayal oyunlarının Cumhuriyet elitinin en azından

8 *Kadın*, 8 Mart 1947.

9 *Cumhuriyet*, 7 Şubat 1974.

bir kısmı tarafından fevkalade ciddiye alınmış olduğunu fark edebiliyoruz.

Köy kalkındırma hayallerinin çok önemli olduğu tek parti döneminde, Cumhuriyet elitinin mütemadiyen köyü düşünmesi ve mütemadiyen köylüyle karşılaşmaktan kaçınmasının, ekonomik kaynak kullanımındaki tercihlere yansıdığını ve yeniden dağıtım politikasının şehir yoksullarının durumunu dikkate almayan bir nitelik kazanmasında etkili olduğunu görebiliyoruz. Bunun ilk somut örneği, 1925'te aşarın kaldırılmasında görülüyor. Bu vergi, devlet gelirlerinin neredeyse beşte birini oluşturuyordu ve onun kaldırılmasıyla azalan gelirler, özellikle tüketim mallarına konulan dolaylı vergilerle telafi edilmeye çalışıldığı için, sosyal harcamalardan pay alması gereken şehir yoksulları bir de vergi yükü altına sokulmuş oluyordu. 1929'dan başlayarak büyük krizden etkilenen köylü üreticilerinin durumunu düzeltmek üzere 1932'de devreye giren destek alımlarından sonra 1934'te yürürlüğe giren ve ekmeğe bir kuruş "resim" konulmasını içeren "ekmek vergisi", yine, yeniden dağıtım politikasının öncelikleri içinde şehir yoksullarının yerini ortaya koyuyor.¹⁰ Köylünün durumunu düzeltmeye yönelik önlemlerden biri de zirai krediler; Ziraat Bankası'nın verdiği düşük kredilerden doğan alacağının 1940'ta 40 milyon liraya ulaştığı biliniyor.¹¹

Aynı yaklaşımın 1930'larda ivme kazanan sanayileşme politikasını da etkilediği görülüyor. Nitekim, 1934 Beş Yıllık Sanayi Planının yürürlüğe girmesinden önce, gazetelerde çıkan yazılar, sanayileşme hamlesini gayet net bir biçimde Orta Anadolu'daki köylü yoksulluğuyla, köylünün dün-

10 Kuruç, B. (1993) *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası*, c. 2, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, s. LXXXV-LXXXVI.

11 Atasagun, Y. S. (1941) "Türkiye'de İctimai Siyaset Meseleleri", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 2(3-4), ayrı bası, İstanbul: Güven Matbaası, s. 7.

yadan kopuk, sefil ve iptidai yaşamıyla ilişkilendirmektedir. Bu bağlamda, İsmet Paşa'nın "Orta Anadolu sanayi mın-tıkamız olacak" şeklindeki beyanı gündeme gelmekte ve sanayileşme yoluyla köylünün durumunu düzeltmek fikri işlenmekteydi.¹² Sanayi planı yürürlüğe girdikten sonra, "Ekonomi Bakanı" Celal Bayar'ın 1935'te, Nazilli dokuma fabrikasının temel atma ve Kayseri dokuma fabrikasının açılış törenlerinde yaptığı konuşmaların ana teması da aynı doğrultuydu. Nazilli'de "Biz endüstriyi, büyük ziraatın yardımcısı olarak kuruyoruz" diyen Bayar'ın, hem bu konuşmada hem de Kayseri'deki temel vurgusu, tarım ürünleri fiyatının, yerel sanayinin gelişmesiyle oluşacak hammadde piyasalarının genişlemesiyle artacağıydı. Sanayinin ameleye iş, köylüye pazar sağlayacağı fikri, sanayileşmenin neden gerekli olduğu anlatılırken öne sürülen temel argümandı.¹³

Bu iki yanlı argümanın, iki yanının birbirinden ayrı durdukları göze çarpıyor. Başka bir deyişle, amelenin bir yanda köylünün öteki yanda durduğu, emek piyasasında buluşmadıkları görülüyor. Mesela Bayar Nazilli'deki konuşmasında, çevredeki el sanayiinde çalışanların ekmeğinin elinden alınmayacağına, onlara hem yardım edileceği hem de isterlerse fabrikaya amele verebileceklerine değiniyor. Köylünün sanayide iş bulabileceği konusuna ise, hiç değinmiyor. Yani, sanayi hareketinde çok önemli bir rol alan Bayar gibi bir siyaset-

12 Mesela, İzmir mebusu Osmanzade Hamdi Bey'in, 1 Mart 1933 tarihli *Cumhuriyet*'te çıkan yazısı. Alıntılanan Kuruç (1993), s. LXX.

13 Kuruç (1993), s. 348-9 ve 352-4. Bilsay Kuruç, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası*'nın ikinci cildine yazdığı önsözde, "1933/34'ün sanayi hamlesinden beklenen önemli bir şey, köyü hammadde ve gıda kaynağı olarak harekete geçirebilmek, böylece köyün satın alma gücünü yükseltmektir. Bu köyün sorunlarına sanayileşme gözlüğüyle bakmaktır" diyor (s. LXXXVI). Tabii bu, aynı zamanda, sanayileşme hamlesine köylülükle ilgili görüşlerden yola çıkarak bakmak anlamına geliyor.

çinin, sanayi hamlesi başlarken sanayide bir emek arzı sorunuyla karşılaşabileceğini pek dikkate almadığı görülüyor. Aynı yaklaşıma, 1933-1934 Hines Raporu'nda da rastlıyoruz. Rapor, sanayi işletmeleri için kalifiye işçi bulma sorununun önemli olmadığını yazarken, gerekli işçilerin evlerinde çalışan kimseler arasından temin edilebileceğini belirtiyor.¹⁴

Ama aynı Hines Raporu, madenlerdeki durum konusunda farklı bir görüş belirtiyor. Bununla ilgili olarak, mıntıkadaki köylerden temin edilen işçileşmemiş bir iş gücüyle sektörde verimlilik artışı sağlamanın imkânsız olduğuna, dolayısıyla kalifiye işgücü konusunun çok önemli olduğuna dikkat çekiliyor. Bunun için maden işçisinin özellikle mesken koşullarının düzeltilmesi ve işçi yetiştirmeye önem verilmesi gerektiği vurgulanıyor: "İşçiliğin daha verimli olmasını temin ve masrafı azaltmak için, şeraiti hayatiyeyi esaslı surette ıslah ve daha zeki bir amele sınıfı yetiştirmek için güç vazifelerin halledilmesi lazımdır."¹⁵

1930'lu yıllarda madenlerde istihdam konusu farklı yönleriyle çok tartışılmış bir konu. Bu dönemde maden işçilerinin sefil durumunun meclis tartışmalarına konu olduğunu ve bu durumun verimlilik sorunlarıyla da birleşerek maden havzalarında bazı sosyal tedbirler alınmasına yol açtığını görüyoruz.¹⁶ Bu tartışmalarda ortaya çıkan temalardan biri, işçilerin köyle bağlantılarının nasıl bir biçim alacağıyla ilgili. Bu bağlamda ortaya çıkan görüşlerden biri, İş Bankası ve Eti Bank'ın Zonguldak havzasında işlettikleri madenlerin durumuyla ilgili hazırlanan 1938 tarihli Granigg Raporu'nda çok net bir biçimde ifade ediliyor:

14 Hines W. D., vd. (1936) *Türkiye'nin İktisadi Bakımdan Umumi bir Tetkiki 1933-1934*, Kitap 1, c. 1-2, Ankara: Köyöğretmeni Basımevi, s. 129.

15 A.g.e., s. 108.

16 Makal, A. (1999) *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946*, Ankara: İmge Yayınevi, s. 325.

İçtimai tarih açıkça gösteriyor ki işçinin toprakla olan alakasının kesilmesi, muhtelif sınıai memleketlerde o kadar sefalet ve karışıklıklar meydana getirmiş olan proleterlerin doğmasına sebep olmuştur... Bilhassa umumi harpten sonra anlaşılmaya başlamıştır ki Sanayi ile Ziraat iki düşman, birbirinin zıttı iki kutup değil fakat, bilakis, sanayi amele-sine işleyecek toprak vermekle Ziraat ile Sanayii telif etmek mutlak surette mümkündür.¹⁷

Bu doğrultuda ortaya çıkan öneri, madenlerin etrafında işçi evleri inşa etmek gibi bir seçeneği reddediyor:

Zonguldak-Kozlu'da evler inşa edilse bile işçi bütün hayatında orada oturmak istemeyecektir. Çünkü Türk işçisi henüz bozulmamıştır, kökleri henüz toprakta, köydedir ve ergeç köyüne dönecektir. Bundan maada Türk işçisi karısının da çalışmasını ister. Hâlbuki Zonguldak-Kozlu'da arazi darlığından kadınlar çalışamayacaklardır.¹⁸

Önerilen, Zonguldak maden havzasında işçilere işçi ailesinin işleyebileceği küçük araziler üzerinde mesken tahsis etmek ve topraktan kopmamış, ama el altında yerleşik bir işgücü arzı yaratmaktır.

Köyün çözülmesinin önlenmesi gerektiği yolundaki gözlemler, maden işçisinin “özgür emek” olmasını engellemeye yönelik yaklaşımların ötesinde de yer alıyor. Mesela, Kessler 1940 tarihli “Türkiye'nin İçtimai Siyaset Meseleleri” adlı makalesinde, köylünün para kazanmak için şehirlere gidip hamallık veya sokak satıcılığı yapmasının, ya da madenler-

17 1938 tarihli *Granigg Raporu*, MTA Arşivi, n. 1561. Ereğli-Zonguldak Havzası çalışma koşulları ve sınıf-devlet ilişkileri üzerine geniş kapsamlı bir çalışma için bkz. Gürboğa, N. (2005) *Mine Workers, the State and War: The Ereğli-Zonguldak Basin as the Site of Contest, 1920-1947*, yayınlanmamış doktora tezi, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü.

18 1938 tarihli *Granigg Raporu*, s. 29-30.

de veya demiryolu inşaatında amelilik etmeye başlamasının hiç istenilir bir durum olmadığını, önemli olanın ziraateki koşulları iyileştirerek köylüyü köyde tutmak olduğunu yazıyor.¹⁹

Alman sosyal bilimcilerinin, Avrupa tarihinden edinilmiş sosyal gerginlik deneyimlerinin hatırasıyla, siyasal yönü ağır basan bu yaklaşımı Türk siyasetçilerine önermeleri, gayet kolay anlaşılır bir şey. Büyük krizin etkileri ve İkinci Dünya Savaşı yıllarının büyük yoksulluğu içinde, köycülük ideolojisinin güçlenmesi de şaşırtıcı değil.²⁰ Ama tek parti döneminde özellikle *Ülkü* ve *Dönüm* gibi dergilerde savunulan bu ideolojiyi benimsemiş olsunlar veya olmasınlar, Türk siyasetçilerin köyün çözülmesi gerektiğini kabul etmeleri çok gerçekçi görünmüyor.

Nüfusun yüzde 75'inden fazlasının köyde yaşadığı ve büyük bir yoksullukla karşı karşıya olduğu, büyük buhranın bütün dünyada yarattığı işsizlik sorununun bilindiği, işsizliğin şehirdeki yoksul nüfusu Avrupa boyutlarında olmasa da etkilediği bir ortamda, bütün siyasetçilerin üzerinde duracakları temel konunun önce köylü yoksulluğu sonra da işsizlik olması ve emek arzı eksikliğinin gündeme gelmemesi çok şaşırtıcı değil. Bu siyasi temelli yaklaşım, sınıfsal çıkarlar doğrultusunda değişebilirdi. Ama çıkarları tarımın ticarileşmesi yönünde olan büyük çiftçilerin, özellikle büyük buhranın pamuk ve tütün gibi ticari ürün piyasalarını çok olumsuz etkilediği bir ortamda, küçük toprak sahipliğini or-

19 Kessler, G. (1940) "Türkiye'nin İktisadi Siyaset Meseleleri", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1(2).

20 Köycülük ideolojisi ve bunun tek parti dönemindeki önemiyle ilgili kapsamlı bir çalışma için bkz. Karaömerlioğlu (2006). Niyazi Berkes'in hatıralarında da, tek parti döneminin köycülüğünü, özellikle "Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu" bağlamında Nazi etkisine bağlayarak değerlendiren bölümler bulmak mümkün: Berkes, N. (1997) *Unutulan Yıllar*, İstanbul: İletişim Yayınları, örn. s. 244-48.

tadan kaldıracak yönde bir baskı unsuru olmaları da beklenemezdi. Bu kesimin, sadece, 1920'lerde özellikle doğu vilayetlerindeki feodal yapının değişmesini hedef alan köylüye toprak dağıtım girişimlerinin, 1930'larda batı vilayetlerini de ilgilendirecek şekilde gündeme gelmesine tepki gösterdikleri görülüyor.²¹ Tek parti döneminde özel sektörün emek arzıyla ilgili sıkıntı ve talepleri olmadığı söylenemez. Mesela, 1935'te, 1936 İş Yasası hazırlanırken konuyla ilgili görüşlerini bildirmesi istenen Milli Sanayi Birliği, yasaya, geçici olarak üretimi durduran bir işletmenin çıkardığı işçilerin aynı işletmeye bağlı kalmasını, başka işletmelerin bu işçileri işe almasının engellenmesini sağlayan bir madde konulmasını önermiştir. Neredeyse bakımını üstlenmeden köle sahibi olmak anlamına gelebilecek bu tuhaf öneri, özellikle vasıflı işçilerin işletmeler arasında önemli bir rekabet konusu oluşturduğuna işaret etmektedir.²² İş yasasının yürürlüğe girmesinden önce, bazı fabrikatörlerin gazetecilere çalışma hayatını düzenleyen yasaların kendilerini işçiye bağladığı ama işçiye onlara bağlamadığından şikâyet ettikleri, sebepsiz iş bırakan işçinin de cezalandırılması gerektiğini ifade ettikleri görülüyor.²³ Ama sanayileşmenin özel sektör değil devlet işletmeciliği yoluyla yürütülmesi gerektiği anlayışı içinde özel sanayi işletmelerinin ucuz emek arzıyla ilgili talepleri önem kazanmadığı ölçüde, özel çıkarların politik süreçleri yönlendirebilmesi çok da beklenilir bir şey değil.

Bununla birlikte, emek arzı meselesinin sanayi sektörü üzerinde etkili olmadığı ve bunun kısa sürede fark edilmediği söylenemez. Yeni kurulan modern "kombinalar" da düzen-

21 Özellikle bkz. 14.6.1934 tarihli meclis görüşmeleri: Kuruç (1993), s. 216-7.

22 1936 iş yasasıyla ilgili tartışmalar için, bkz. Varlık, L. (1981) "Türkiye'de Çıkarılan İlk İş Yasası Üzerine Görüşler", *Toplum ve Bilim*, 13: 107-134.

23 Güngör, S. (1935) "Çikolata Fabrikasının ve Trikotaj Fabrikasının İşçileri Arasında Dolaşım", *Tan*, 22 Haziran 1935.

li işçi bulunamamasının, işçi devrinin çok yüksek oranlara çıkıp etkin üretim imkânını ciddi biçimde kısıtlamasının,²⁴ gazetecilerin ilgisini çekecek ölçüde önem kazanan bir sorun haline geldiğini biliyoruz. Mesela, 1936'da, *Tan* gazetesinden Mümtaz Faik (Fenik), Kayseri ve Adana'da açılan dokuma fabrikalarının işçi bulamamalarıyla ilgilenerek, Kayseri'de fabrika yöneticileri ve işçilerle bir dizi röportaj gerçekleştiriyor. Yöneticiler, sorunun doğrudan doğruya işçileşmemiş köylü davranışlarından kaynaklandığını vurguluyorlar. "Amele yazın mutlaka bağa gitmek ister. Gitmezse ayıp olur. Sonra etrafındakiler ne der?" Bu bağlamda, kadınların kombinada çalışmaya rağbet etmediklerinden, 2000 işçinin içinde sadece 135 kadın olduğundan şikâyet ediyorlar.²⁵

İşçiler ise, ücret düşüklüğü konusunu daha çok vurguluyor ve daha yüksek ücret veren "tayyare kombinasında" hiç işçi sorunu çekilmediğine işaret ediyorlar. Ama mesele bağa gitmeye gelince, yöneticilerin çok da haksız olmadıkları işçilerin beyanlarından da anlaşılıyor. "Yazın şehirde kalınamaz."²⁶ Bu beyan içinde, şehirde kalmanın onlar için alternatifsiz bir zorunluluk olmadığı, yani söz konusu olanın yaşamak için emeğini satmak zorunda kalan bir özgür işçi kitlesi olmadığı açıkça görülebiliyor.

Ortada bir emek arzı sorunu olabileceği, en azından bazı sosyal bilimcilerin de gözünden kaçmış değil. Mesela Yusuf

24 Nadir Özbek'in devlet işletmelerinde işçi devrinin çok yüksek olduğunu gösteren hesaplarına göre, Nazilli Bez Fabrikası'nda 1937-1941 tarihleri arasında işçi kadrosu 3-4 kat, Kayseri Mensucat Fabrikası'nda 1935-1950 tarihleri arasında 7 kat değişmiş. 1941 yılında Şark Guleman Kromları işletmesinde işçi devir oranı yüzde 165'e, Ergani Bakır işletmesinde yüzde 247'ye kadar çıkmış. Özbek, N. (2006) *Cumhuriyet Türkiye'sinde Sosyal Güvenlik ve Sosyal Politikalar*, İstanbul: Tarih Vakfı, s. 130-132.

25 Faik, Mümtaz (1936) "Kayseri Kombinasi ve İşçi Buhranı", *Tan*, 2 Ekim 1936.

26 Faik, Mümtaz (1936) "Kayserili Yurttaş Derdini Döküyor", *Tan*, 5 Ekim 1936.

Atasagun, Kessler'in yukarıda değindiğim makalesine eleştiri mahiyetinde yazdığı yazıda, köyden şehre göçün kötü bir şey olmadığını, bilakis ülkenin ekonomik gelişmesi açısından elzem olduğunu yazıyor:

1923 senesinden sonra memleketimizde iktisadi hayatın muhtelif sahalarında başlıyan kalkınma hamleleri, yol ve köprülerle, demiryollarının inşası, muhtelif fabrikaların inşası ve işletilmesi, alüminyum inşaat işleri acemi ve usta binlerce ameleye ihtiyaç hissettirmiş ve doğan yeni ihtiyaç faaliyet nisbetinde mütemadiyen inkişaf etmiştir. Birçok mıntıkalarda amele yevmiyesinin ziraatte temin olunan gelirden fazla olması yeni işin cazibesini arttırmıştır. Esasen yeni başlıyan bu ekonomik kalkınma işlerinde amele meselesi başlı başına bir faktör değil midir? Köylüler gelmezse amele nereden temin edilecektir?²⁷

Devlet işletmelerindeki “amele temini” zorlukları, meselelerin farklı boyutlarını ortaya koyuyor ve bu bağlamda, literatüre “köylü-işçi” sorunu olarak geçecek bir duruma işaret ediyor. Bu sorunun, tek parti döneminden sonra hazırlanan 1951 tarihli bir Milletlerarası İmar ve Kalkınma Bankası (Dünya Bankası) raporunda da ele alındığını görüyoruz.

Nüfusun şehirlerde tekasüf (urbanization) hadisesinin dikkati çeken herhangi bir ölçüde vukua gelmemiş bulunduğu Türkiye’de, devamlı bir endüstriyel işgücü göze batar derecede kifayetsizdir. Bilhassa, mütehassıs olmayan işçi zümresi ziyadesiyle seyyaldir; mevsim vaziyetine göre zirai faaliyetlerle endüstriyel faaliyetler arasında hareket halindedirler.²⁸

27 Atasagun (1941), s. 8-9.

28 Barker J. M. vd. (1951) *Türkiye Ekonomisi: Kalkınma Programı için Tahlil ve Tavsiyeler*, Milletlerarası İmar ve Kalkınma Bankası, Ankara: Akın Matbaası, s. 139.

Tek parti döneminde bu konuda araştırma yapmış olan Behice Boran, "Sanayiın kullanacağı emeği topraktan kopmuş nüfus temin eder. Henüz yeni olan memleket sanayimizde de bu böyle olmuştur" diye yazıyor.²⁹ Ama asıl vurguladığı şey, ziraat ve sanayideki, köydeki ve şehirdeki şartların birbirlerinden son derece farklı olduğu ve sanayileşmenin nüfusun yeni şartlara uyumu gibi çok ciddi bir meseleyi beraberinde getirdiği. Boran, meselenin hallinin işçinin köyden kopmasına bağlı olduğu konusunda hiçbir kuşku taşımıyor. Türkiye'de ise, köylünün "psikolojik istikameti"nin köye çevrilmiş olduğunu ve şehirdeki işinin onun "mutad geçim vasıtası" değil "ilerde köyde geçimini temin edebilmek için sermaye biriktirmek vasıtası" olduğunu gözlemliyor. Bununla ilgili olarak, bazı işverenlerin köylüyü işte tutabilmek için, söz konusu sermayenin biriktirilmesini imkânsız kılmak üzere ücret kısıntılarına gittiğinden de söz ediyor.

Bu, Boran'ın benimseyeceği bir çözüm değil. Köyden kopuşu gerçekleştirmek için vergilendirme gibi yöntemlerle topraksızlaştırma ve ziraatte geçim olanaklarını ortadan kaldırma gibi sömürgelerde işçi sorununu halletmek üzere kullanılmış olan usulleri reddederek, şehri köylü için çekici kılacak yöntemler öneriyor. Bunun için de, köylü-işçinin ihtiyaçlarının, ona şehirde kazandığı parayı sarf ettirecek şekilde yükseltilmesini sağlamak üzere, hem köyde hem de şehirde alınacak sosyal ve kültürel önlemlerden söz ediyor. Bu, olanaklı olup olmamasının yanı sıra, tek parti dönemi yöneticileri için amaçları açısından da istenilirliği çok kuşkulu bir öneri.

Halkın kültürel ihtiyaçlarına cevap vermek ve bu ihtiyaçları geliştirmek üzere kurulan halkevlerinin bu amaç doğ-

29 Boran, B. (1942) "Sanayide Köylü-İşçi", *Yurt ve Dünya*, 15-16: 80-84.

rultusunda pek de başarılı oldukları söylenemez.³⁰ Halkevi çalışmaları içinde köycülük çalışmalarının özellikle başarısız olduğu anlaşıyor. Bir yandan köylere giderek köylüyü “uyandırmayı” ve ona çeşitli biçimlerde yardım etmeyi, bir yandan da şehre gelen köylülerle ilişki kurarak onların şehirdeki işlerine yardımcı olmayı amaçlayan bu çalışmaların her iki alanda da pek işe yaramadığı anlaşıyor. Birinci çalışma alanıyla ilgili olarak, Başgöz ve Wilson, köye giden aydınlar arasında, “çok defa halkevi başkanları ve üyelerinden ağzı laf yapan birisi sevgi ve iyi niyet söylevleri söyledi. Köylü, dillerinden ve söz ettikleri kavramlardan pek bir şey anlamadığı bu aydınları sabırla dinledi” diye yazıyorlar.³¹ Niya-zi Berkes’in hatıralarında da, köyle ilgili ideolojik misyonunu, köylünün şehirde ortaya çıkıp kendisiyle ilgili fantezilerin tadını kaçırmamasına dikkat ederek yerine getirmeye çalışan halkevlerinin, köylülere ve köy gerçeklerine nasıl özenle uzak durduğuyla ve Cumhuriyet elitiyle köylü arasında ne derece yapay, hatta trajikomik karşılaşmalara vesile olduğuyla ilgili ilginç gözlemler bulmak mümkün.³²

Köyde ve şehirde yürütülecek politikalar yoluyla insan ihtiyaçlarını geliştirmek bir yana, dönemin temel sağlık ve eğitim hizmetleri alanındaki kazanımların, 1951 Milletlerarası İmar ve Kalkınma Bankası (Dünya Bankası) raporunun ifadesiyle “kalkınma için gerekli beşeri sermayenin” fevkalade zayıf olmasına yol açacak şekilde, son derece sınırlı olduğu görülüyor. Tek parti döneminde, sağlık alanında ciddi bir gayret sarf edildiği görülüyor. Burada en büyük rol, 1936 tarihli teşkilat kanunuyla üzerine “memleketin sıhhi

30 Halkevleriyle ilgili olarak, bkz. Şimşek, S. (2002) *Bir İdeolojik Seferberlik Deneyimi: Halkevleri 1932-1951*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.

31 Başgöz, İ. ve H. E. Wilson (1968) *Türkiye Cumhuriyetinde Eğitim ve Atatürk*, Ankara: Dost Yayınları, s. 198.

32 Berkes (1997), s. 70-95.

şartlarını ıslah ve milletin ferdi ve içtimai sıhhatine zarar veren amillerle mücadele ve gelecek nesillerin sıhhatli olarak yetişmesini temin ve halkı sıhhi ve içtimai muavenete ulaştırmak ve iskân işlerini görmek için kanunlarla kendine verilen vazifeleri yapmak” gibi ağır sorumluluklar yüklenmiş olan Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti’ne (Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı) düşünüyor.³³ Ama yukarıdaki ifadeden anlaşılacağı üzere, burada söz konusu olan beklenti bireylerin sağlık ve sosyal yardım hizmetlerine ulaşımını sağlamaktan çok, nüfusun ıslahına yönelik holist nitelikli bir yaklaşım. Bu yaklaşım, ülke nüfusunun azlığıyla ilgili kaygıları yansıtan pronatalist politikalarla uyumlu olarak biçimleniyor. 1948’te, korunmaya muhtaç çocuklar hakkında kanun tasarısı meclis gündemine geldiğinde, Kütahya Milletvekili Ahmet Tahtakılıç şunları söylüyor:

Birinci Büyük Millet Meclisi teşekkülüne ait kanunları yaparken, İcra Vekilleri Heyetinin içerisinde eski Sıhhiye Nezaretine Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti adını korken, Türkiye’nin içtimai muavenet bakımından, vakıflar zihniyetinden mahalle ananelerine kadar, içtimai teavünün içinde, halkın psikolojisine göre, düzenlenmesini derpiş etmiştir. Fakat son 20 yıla bakıyoruz, 20 yıl içerisinde Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti içtimai muavenet mevzuunda, altı veya daha çok çocuk doğuran analardan fakir olanlara cüzi para vermek, fakir olmayanlara da madalya vermekten başka bir içtimai muavenet vazifesi yapmamış bulunuyor.³⁴

O günün koşullarında bireylere sağlık hizmeti götürmek gibi bir amaç doğrultusunda politika geliştirilmesini bekle-

33 Bkz. Dicleli, V. (1946) “Yoksulluk ve Sosyal Yardım Şekilleri”, *Ankara Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 3(1): 108-123.

34 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem 8, İçtima 2, 26.5.1948.

mek zaten çok gerçekçi değil. Ama eldeki kısıtlı insan kaynakları göz önüne alındığında, söz konusu halk sağlığı politikasının başarısı bile epeyce sınırlı kalmaya mahkûm görünüyor. Bu kaynak kısıtının etkileri de, doğal olarak, özellikle büyük merkezlerin dışındaki yörelerde önemli oluyor. Bununla ilgili olarak, 1933-34 Hines Raporu'nda, özellikle halk sağlığı alanında önemli gelişmeler kaydedildiğine, ama bu gelişmelerin özellikle frengi ve verem gibi bulaşıcı hastalıkların önemiyle mütenasip olmadığına ve merkezden uzak mıntıkların sağlık personeli ihtiyacına cevap verilmesi gerektiğine değiniliyor.³⁵ Aynı görüşün, 1951 tarihli Dünya Bankası raporunda da tekrarlandığını görüyoruz: "... bütün ilerlemelere rağmen, memlekette mevcut sıhhat hizmetleri ve tıbbi imkânlar yine de Türkiye halkının ihtiyaçlarını karşılamak bakımından kifayetsizdir."³⁶ Rapor, Türkiye hastanelerinde mevcut bulunan 2.000 yataktan yüzde 70'inin İstanbul'da bulunduğunu, verem, akıl hastalıkları ve cüzzam dışındaki hastalıkların tedavisinde kullanılabilecek yatakların sayısının 1300 olduğunu ve bunun üçte ikisinin yine İstanbul'da bulunduğunu belirttikten sonra, "Binnetice, İstanbul dışındaki 19 milyon insanın ihtiyaçlarını karşılayabilecek imkânlar memlekette mevcut bulunmamaktadır. Her 1.000 nüfus başına 3 yatak teminini derpiş eyleyen mütevazı bir hedef esas alındığı takdirde dahi, Türkiye'de umumi tedavi maksatları için 47.000 ve bazı muayyen hastalıklar için de 33.000 yatağa daha ihtiyaç vardır" sonucuna varıyor. Sağlık merkezleriyle ilgili olarak, raporda bu alanda belirtilen 1.000 sağlık merkezi hedefine karşılık ancak 22 sağlık merkezinin işlemekte olduğu ve bu merkezlerin yeterli sağlık personeline sahip olmaktan çok uzak oldukları belirtiliyor.³⁷

35 Hines vd. (1936), s. 190-194.

36 Barker vd. (1951), s. 198.

37 A.g.e., s. 198-9.

Dünya Bankası raporunun başka bir önemli vurgusu, sağlık harcamalarının yetersizliği. 1949 yılında toplam kamu bütçesi içinde yüzde 5'ten biraz fazla olan sağlık harcamalarının kişi başına ancak 4,8 liraya tekabül ettiği ve bunun bir kişinin hastanede bir günlük bakım masrafının altında olduğu vurgulanıyor. Raporun önerisi, toplam kamu gelirlerinin yüzde 10'unun sağlığa ayrılması.³⁸

Eğitim alanındaki gelişmelerin sağlık alanındakilerden daha da sınırlı olduğu söylenebilir. Bu konuda 1933-34 tarihli Hines Raporu'nda, ilk mektep adedinin ihtiyaca göre "elim bir surette az", ilk mekteplerin "memleket yavrularının sadece üçte birine tahsil fırsatı vermelerinin kabul edilemez" ve "mektebi yarıda bırakma hususunun halledilmesi son derece önemli bir mesele" olduğundan söz ediliyor. Son hususla ilgili olarak, "köylerde mektebe giden talebenin yarısından ziyadesinin yalnız bir sene okuduğu", "birinci sınıfa kaydedilenlerin ancak yüzde 32,5'unun üçüncü sınıfa kadar terfi edebildiği", şehirlerde "kaydolanların ancak yüzde 27'sinin mezun olduğu" belirtiliyor.³⁹ Orta mekteplerdeki "izah edilemeyen yüksek devamsızlık nispetleri" hakkında da tedbir gerektiğinin altı çiziliyor. Bununla ilgili olarak, ilk ve ortaokullarda kayıtlı öğrenci sayısı ile diploma alan öğrenci sayısı arasındaki farklar gerçekten düşündürücü. 1933-34 yılı için, ilkokullarda kayıtlı 567.361 öğrenciye karşılık mezun sayısı 26.630. Ortaokullarda bu sayılar, 42.332 ve 5.116.⁴⁰

1951 Dünya Bankası Raporu ise, "elim" kelimesini eğitime ayrılan kaynakların azlığıyla ilgili olarak kullanıyor. Ra-

38 A.g.e., s. 213.

39 Hines vd. (1936), s. 194-203. O yıllarda şehirlerde beş sınıflı olan ilk mektepler köylerde sadece üç sınıf. Köy mekteplerinin üç sınıflı olarak kalamayacakları da raporun üzerinde durduğu hususlardan biri.

40 Devlet İstatistik Enstitüsü (1991), s. 78-79.

porda, 1935-1948 tarihleri arasında eğitime ayrılan kaynakların cari fiyatlarla artmış gibi görüldüğü, ancak sabit fiyatlarla yapılan ve nüfus artışını hesaba katan hesaplamaların nüfus başına harcamalarda yüzde 41 oranında bir azalmaya işaret ettiği vurgulanıyor.⁴¹ Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren, vergilendirme politikasından kaynaklanan bir kamu kaynağı eksikliği, eğitim harcamalarıyla ilgili yükün özel idarelere yüklendiği, özellikle aşarın kaldırılmasını izleyen yıllarda ve 1931'den sonra büyük krizin etkisiyle eğitim harcamalarında önemli düşüşler gerçekleştiği görülüyor.⁴²

Gerçekten de, sadece toplam nüfus içinde okuma yazma bilenlerin oranındaki değişmelere bakmak bile, tek parti döneminde ciddi bir eğitim seferberliğinden bahsetmenin imkânsız olduğunu gösteriyor. Türkiye'de okuma yazma bilmeyenlerin toplam nüfusa oranı 1935'te, yani Cumhuriyet'in kuruluşundan 12 yıl sonra, yüzde 80,8. Bu oran erkeklerde yüzde 70,7, kadınlarda yüzde 90,2. 1945'te, okuma yazma bilmeyenlerin toplam nüfusa oranı yüzde 67,5; erkeklerin yüzde 54,5'i, kadınların yüzde 80,6'sı hâlâ okuma yazma bilmiyor.⁴³ 1923-24 ve 1945-46 arasında, ilkokullarda bir öğretmene düşen öğrenci sayısının yükseldiğini görüyoruz. Bu sayı 1923-24'te 33,40, 1945-46'da 49,7. Ortaokul ve liselerde öğretmen başına öğrenci sayısı yüksek olmasa da, oralarda da aynı durum tekrar ediyor.⁴⁴

Devlet kaynaklarının ciddi bir öğretim seferberliğine yetmeyeceği fikri, 1936'da köy enstitüleri uygulamasının başlamasında önemli bir rol oynamış olmalı. Eldeki kaynakların eğitim sorununun boyutlarına göre ne kadar kısıtlı olduğu düşünülürse, gerçekten başka bir çözüm olanağı bu-

41 Barker vd. (1951), s. 196.

42 Başgöz ve Wilson (1968), s. 96-98.

43 Devlet İstatistik Enstitüsü (1991), s. 6.

44 A.g.e., s. 76-77.

lunmadığı düşünülebilir. Kemal Tahir, köy enstitülerine eleştirel bir bakış getiren romanı *Bozkırdaki Çekirdek*'te epeyce sevimsiz bir tip olarak resmettiği ilköğretim genel müdürü İsmail Tonguç'un projenin uygulanacağına duyduğu güveni bu imkânsızlıktan aldığını yazar. Aynı imkânsızlığın, 1951 Dünya Bankası Raporu'nda, köy enstitülerinin köy öğretmenini yetiştirmek konusunda "hâlihazır mahdut imkânları dâhilinde mükemmel bir surette faaliyet göstermektedirler" şeklindeki ifadeye yansıdığını ve raporun uygulamaya son verilmesini değil ıslah edilmesini önerdiğini görüyoruz. Önerilen ıslahat, enstitüleri bitirenlerin öğretmen olmanın gerektirdiği olgunluktan yaşça ve donanım itibarıyla yoksun oldukları için köy dışında ek bir eğitim aldıktan sonra göreve başlamalarının uygun olacağı yönündedir.⁴⁵ 1954'te uygulamaya son verilmesinin gerisindeki en önemli unsurun, savaş sırası ve sonrasında artarak hastalıklı bir biçimde süren komünizm korkusu ve çok partili dönemde köy halkının "muhafazakâr duyarlıklarına" fazlasıyla taviz verilmeye başlanması olduğu söylenebilir. Herhalde buna, savaş sonrasında değişen koşullarında eğitime ayrılan kaynakların artmasını ve köyleri de genel eğitim sistemi içine dâhil etme imkânının ortaya çıkmasını eklemek lazım.

Ama köy enstitülerinin, tıpkı tarım ve sanayide çalışanları ulusal bir emek piyasası içinde birlikte ele almayan yaklaşım gibi, eğitimde de köy ve şehri ayrı ayrı düşünen, ortak sosyal ve ekonomik alanın içinde birlikte ele almayan yaklaşımın parçası olduğu da görülebiliyor. Dolayısıyla tek parti döneminde eğitim, bir fırsat eşitliği veya günümüzün deyişiyle "sosyal içerme" vurgusuyla değil, köyün ihtiyaçlarına göre biçimlenmiş oluyor. Bu yöndeki görüşler, köy enstitülerinin kurulmasından çok önce ortaya aılmaya baş-

45 Barker vd. (1951), s. 195-196.

lanıyor. Mesela, 1932 yılında *Cumhuriyet* gazetesinin başyazarlarından birinde ayrıntılı olarak tartışıldığı gibi, “Kıraat ve imlayı öğrenen her çocuğun ondan sonra okuyacağı dersler, aynı zamanda tarlada tatbikatını göreceği ziraat dersleri olmalıdır”.⁴⁶ Bu fikrin, 1935 CHF Kongresi’nde tekrarlandığını görüyoruz: “Köy çocuklarına kısa zamanda pratikte hayat için gerekli bilgiyi verecek üç veya dört sömestrlı köy okulları açılacaktır. Bunların, çocukları yüksek öğretim decelerine hazırlayan ilkokullardan ayrı tip olarak kurulup artırılması planlanacaktır.”⁴⁷ Bu yaklaşımın 1936’da köy enstitülerinin kurulmasına yönelik projenin devreye sokulmasıyla ciddi bir uygulama alanı bulduğunu biliyoruz. Yaklaşımın içerdiği köy-şehir ayrımından kaynaklanan büyük eşitsizliğe rağmen, köy enstitülerinden geriye hiç değilse bir tek çok önemli şeyin kaldığı, bunun da köy yoksulluğuna Yakup Kadri gibi dışarıdan değil içerden bakan insanların yetişmesi olduğu söylenebilir. Bu bağlamda, derme çatma bir köy enstitüsü tahsili gördükten sonra kendi köyüne yakın bir köye öğretmen tayin edilen Mahmut Makal’ın tek parti döneminin sonunda, 1950’de yayınlanan *Bizim Köy* adlı kitabındaki sitemlerin, *Yaban*’daki kısır kendini suçlamalardan çok daha somut ve anlamlı olduklarını görmemek imkânsız.

Mahmut Makal, kendine yüklenen “köyü kalkındırma”, “köylüye ışık götürme” misyonunu son derece ciddiye almıştır. Ama ona bu misyonu yükleyenlerden destek görmez. Yılda iki kere gelen müfettişi dört gözle bekler, onun kendi çalışmalarını eleştireceğini, yönlendireceğini umar ve bu umudu hiç kaybetmez. Ama müfettişten, sadece, okulun içinde olduğu imkânsız durumu dile getiren bir istida ver-

⁴⁶ *Cumhuriyet*, 11 Temmuz 1932.

⁴⁷ Başgöz ve Wilson (1968), s. 191.

mek üzere kasabaya indiği için azar ıştır. Mufettiş gittikten sonra, onunla gelmiş olan milli eğitim memuru toplantı zaptının birinci maddesini yazar: "İzinsiz... kazaya inmek... hakkında..." Sonra azara devam eder: "Yazarsın yazarsın o okul; dersin dersin o okul. Yok işte! Sizin okul için ne bakanlık bütçesinde, ne ilçe bütçesinde tesisat yok. Ne söyleyip duruyorsun? Duvarın dibinde okut. Okutmazsan köylünün yumurtasını ye yat arka üstü." "Ve ikinci maddeyi yazdı" diye bitirir Mahmut Makal: "Eksik okulların.. yapımı.. hakkında.. aydınlatıldı."⁴⁸

Mahmut Makal, "etrafımızda şöyle biraz neşe, biraz hareket yaratmak imkânını bulamadık" derken, bu imkânsızlıktan köylüyü değil maddi koşulları mesul tutar. Kesesi elverip de alabildiği gazete, dergi ve kitaplar posta sisteminin korkunç işleyişi yüzünden eline ulaşmaz; bir gramofon veya radyo edinemez; kış sonuna doğru okulda yakacak tezek kalmayınca çocukları okula gelmeye zorlayamaz; hükümet doktoruna çocuk ölümleriyle ilgili yazdığı rapora bir ay sonra gelen cevapta önerilen tedbirleri alması imkânsız olduğu için 100 haneli köyde bir ayda 34 çocuğun ölmesini engelleyemez...

Ama cehaletlerine, kadere boyun eğmişliklerine, batıl itikatlarına rağmen, *Bizim Köy*'ün sefil köylülerinin insan olduklarından da hiç kimse kuşku duyamaz. Hele onların tespih böceği gibi büzülmüş, içine kapalı yaşamaya meraklı olduklarını kimse söyleyemez. Mahmut Makal, bir hindi sürüsüyle birlikte yürüye yürüye Ankara'ya gidip hindi satmaya kalkan ve elli beş gün sonra sermayeyi kediye yüklemiş olarak dönen köylülerin hikâyesini anlatırken, "Köylü on kuruş kazanacağını umduğu bir işten on günlük emeğini esirgemez. En uzak yolları göze alır bu uğurda. Daha faz-

48 Makal, M. (1951) *Bizim Köy*, İstanbul: Varlık Yayınları, s. 138.

la kâr edeceğine akli yattı mı birkaç il aşırı gitmekten çekinmez” diye yazar.⁴⁹

Tek parti dönemi boyunca siyasetçiler için fevkalade korkutucu olan bu hareketliliği engellemeye yönelik çabaların, aşarın kaldırılması ve köylü nüfusun büyük ölçüde vergi dışı tutulması gibi önlemlere rağmen, köylü yoksulluğunu azaltma yönünde önemli kazanımlarla birlikte yer aldıkları söylenilemez. Falih Rıfkı Atay, Cumhuriyet döneminde köylülerin durumundaki değişmeyi ele aldığı 1950 tarihli bir yazıda, aşarın kaldırılması ve köylünün üzerindeki vergi yükünün azaltılmasına 25 yıllık bir barış döneminin sağladığı huzur ortamını da ekliyor ve bu ortamda nüfusun iki misli arttığını söylüyor. Ama bu 25 yıl boyunca “köyün yine bir kenarda kaldığını” teslim ediyor.⁵⁰

1940’larda, özellikle gayrimüslim nüfustan yüksek vergiler alınmasını öngören ve kanunen iler tutar tarafı olmayan korkunç bir uygulama olan Varlık Vergisi,⁵¹ devlete kaynak sağlamakta pek başarılı olamadan yürürlükten kaldırıldıktan sonra, köyü vergi dışı bırakma politikasında geri adım atıldığı ve tek parti döneminin sonunda kısa bir süre için bu kesime de ciddi bir mali yük bindirildiği görülüyor. Bazı tarihçilere göre bu, Cumhuriyet Halk Fırkası’nın seçmen desteğini kaybetmesinde ve Demokrat Parti’nin 1950 seçimleriyle iktidara gelmesinde önemli rol oynamış bir gelişme.⁵² Bunun yanı sıra, toprak dağıtımıyla ilgili önemli adımlar atılmadığı da görülüyor. 1951 tarihli Dünya Bankası Raporu’nda belirtildiği gibi, “1920’den sonraki senelerde

49 A.g.e., s. 15-16.

50 Cumhuriyet, 26 Mart 1950.

51 Varlık Vergisi konusunda özellikle bkz. Ökte, F. (1950) *Varlık Vergisi Faciası*, İstanbul: Nebioğlu Yayınevi.

52 Pamuk, Ş. (1999) “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında İaşe Politikası ve Köylülük”, O. Baydar (der.), *75 Yılda Köylülerden Şehirlere* içinde, İstanbul: Tarih Vakfı, 57-66.

ve 1945 yılında kabul edilmiş bulunan toprak reformu kanunları, görünüşe bakılırsa, toprak sahibi köylülerin sayısının dikkati çekecek bir derecede artırılmasında veya saha itibariyle bunların arazi tasarrufu vasatısının yükselmesinde fazlaca müessir olmuş değildir".⁵³ Nitekim üçüncü Menderes hükümetinin programında, DP iktidarının ilk dört yılında dağıtılan toprakların daha önceki uygulamalarla dağıtılanların 12 misli olduğu belirtiliyor.⁵⁴

Tek parti dönemindeki uygulamalar, istatistiklerin gösterdiği gibi, şehirleşmenin hız kazanmasını engelliyor. Ama gazetelere yansıyan haberler, ne kadar sınırlı kalmış olsa da, bir yoksul köylü hareketliliğinin varlığına işaret ediyor. Mesela İstanbul gazetelerinin şehir haberlerinde, taşradan iş bulmak için İstanbul'a gelen kimselerin iş bulamayınca Vilayete başvurup sevklerini istediklerine rastlanıyor ve bununla ilgili olarak Vilayetin, Dâhiliye Vekâletine yazarak "bunların buralara gelip rezil olmamaları için tedbir niyaz ettiği" bildiriliyor.⁵⁵ Niyaz edilen tedbirin alınmadığı benzer haberlerin sürmesinden anlaşıyor. Bu haberlerde, belediye memurlarının günlerinin bir kısmını, İstanbul'a gelip iş bulamayan ve memleketlerine geri gönderilmek isteyenlerin "fakr-u hal ilmühaberlerine" cevap yetiştirmeye çalışarak geçirdikleri bildiriliyor. *Tan* gazetesi, Anadolu'dan İstanbul'a bu seyyah akınını, gerçekten tüyler ürpeticisi sefalet manzaralarıyla yayınlıyor.⁵⁶ 1940'lardaki haberler ise, Anadolu'dan İstanbul'a göçün daha şiddetli tedbirlerle önlenmeye çalışıldığına işaret ediyor: "İstanbul'a gelenler tahdide

53 Barker vd. (1951), s. 81.

54 "Üçüncü Menderes Hükümeti Programı", N. Dağlı ve B. Aktürk (der.) (1988) *Hükümetler ve Programları 1920-1960 içinde*, Ankara: TBMM Basımevi, c. 1, 180-200, s. 196.

55 *Cumhuriyet*, 19 Ekim 1930.

56 *Tan*, 29 Aralık 1936.

tâbi tutulacak. Evvelce gelenlerden ikametlerinde zaruret olmayanlar yerlerine dönmeye mecbur edilecek. İstanbul'a giremeyenlerin Ankara'ya girmelerine de müsaade edilmeyecek."⁵⁷

Bütün bu haberlere yansıyan mesele, göçü engellemek. Yoksulun, işgücü veya hak sahibi vatandaş olarak devlete yüklediği sorumluluklar iyice geri planda kalıyor. Yoksulluğun göz ardı edilemeyecek kadar ciddi boyutlara ulaştığı ama devletin bu alanda sorumluluk almasının mümkün veya uygun görülmediği bütün durumlarda olduğu gibi, sorumluluk gönüllü yardımseverliğe havale ediliyor.

Modern devlet ve hayırseverlik

Bundan önceki bölümde tartışıldığı gibi, Avrupa'da 16. yüzyılda sadaka reformunu gündeme getiren artık sosyal bir sorun haline gelmiş olan yoksulluktu. Soruna siyasi çözüm arayışları başlamıştı ama bu dinî bir vecibe olarak sadakanın önemini ortadan kaldırmıyordu; günümüze kadar da kaldırmadı. Din temelli geleneksel hayırseverlik, modern gönüllülük biçimlerine eklemlenerek özellikle liberal ideolojinin güçlendiği ortamlarda önem kazandı. Devletin yoksul yardımı yapmaması gerektiği fikri, gönüllü hayırseverliği gündeme getirirken, işin dinî boyutu da günümüze kadar çeşitli biçimlerde kendini gösterdi.

Türkiye'de devletçi dönemin gönüllülük vurgusuyla Müslüman hayırseverlik geleneği arasında nasıl bir ilişki olabileceği sorusu kaçınılmaz olarak karşımıza çıkan bir soru. Bu ilginç soru elinizdeki çalışmanın kapsamı dışında kalıyor. Yine de, ikincil kaynaklara dayanarak bu konuda bazı gözlemler yapmak mümkün. Ortadoğu'da yoksulluk

57 Tan, 20 Ocak 1944.

ve hayırseverlik üzerine yapılan bazı çalışmaların üç ilginç noktayı gündeme getirdikleri söylenebilir.⁵⁸ Bunlardan biri, bu Müslüman toplumlarda hayırseverliğin, belirli kurallar temelinde toplumsal düzenlemeye tâbi kurumlar çerçevesinde yer alması; yani saf gönüllülüğün ötesinde toplumsal yükümlülükleri içeren bir anlam taşıması. İkincisi, hayırseverliğin sadece yoksulları hedefleyen bir eylem olmaması ve daha genel nitelikli bir “armağan” ilişkisinin parçası olarak yoksullara da fayda sağlaması. Üçüncüsü, Osmanlı coğrafyasında önemli bir rol oynayan vakıfların, özel kaynaklarla kamu kaynaklarının, devlet harcamalarıyla bireysel hayırseverliğin birbirine karışmasına zemin hazırlayan işleyiş biçimlerine sahip olması.

Bir çeşit servet vergisi olarak görülebilecek zekât kurumunda ilk iki noktanın yansımalarını bulmak mümkün. Bir açıdan zekât, Müslümanlığın doğuşundan itibaren cemaatin hali vakti yerinde üyelerinin bir yükümlülüğü olarak ortaya çıkıyor. Ama zekât verilebilecek kimselerin tanımına baktığımız zaman, verenin özgür iradesine bırakılan alanın son derece geniş olduğunu görüyoruz. Timur Kuran'ın gündeme getirmiş olduğu gibi, zekât verilebilecek kimseler sekiz kategoride toplanıyor: yoksullar, ihtiyaç sahipleri, zekât memurları, İslâm'ı kabul edebilecekler ve Müslüman olup da yeniden din değiştirebilecekler, azat edilen köleler, seyyahlar, borçlular, Allah adına savaşanlar ve seyyahlar.⁵⁹ Bu genişlikte bir tanımlamanın, uygulamanın siyasi veya ailevi saiklerle verilen bir armağan ilişkisine dönüşmesine ve işin yoksullukla mücadele boyutunun geri planda kalması-

58 Özellikle, Bonner, M., M. Ener ve A. Singer (der.) (2003) *Poverty and Charity in Middle Eastern Contexts*, Albany: State University of New York Press.

59 Kuran, T. (2003) “Islamic Redistribution through Zakat: Historical Record and Modern Realities”, M. Bonner, M. Ener ve A. Singer (der.) (2003) içinde, 275-294. Ayrıca bkz. Dicleli (1946), s. 110-111.

na yol açabilecek nitelikte olduğu açık. Doğal olarak bu, yoksulların uygulamadan yararlanmadıkları anlamına gelmiyor. Ama açıkça ve özellikle yoksulu hedefleyen bir politika aracından söz etmek zor.

Aynı şey vakıfların durumunda da söz konusu. Çeşmeler ve kervansaraylar, medreseler ve hastaneler, hatta imarethaneler, yoksulları hedefleyen bir sosyal yardım mekanizması oluşturmuyorlar. Kullanıcı kitlesi karışık ve kaynak kullanımında seçim, acil ihtiyacın nerede olduğuna göre belirlenmiş değil. Gerçekten yardıma muhtaç olanların ve yardım görmeden yaşayamayacak durumdakilerin, varolan yardım mekanizmalarını zenginlerle paylaşmalarını, dolayısıyla daha azla yetinmelerini gerektiren bir durum söz konusu. Bunun pek etkin bir yoksullukla mücadele yöntemi oluşturmadığı açık. Ama aynı zamanda, yoksullara da yarar sağladığı ölçüde, sadece yoksulları hedefleyen ihtiyaç tespiti yöntemlerinin sosyal yardım alanında çok önemli bir sorun oluşturan damgalayıcı ve aşağılayıcı etkilerini azaltan bir yaklaşım içerdiği ve karışık bir kullanıcı kitlesinin hizmet kalitesinin düşmesini engelleyen bir etki yapabileceği de inkâr edilemez. Dolayısıyla akademik literatürde, vakıfları hem harika bir insani yardım mekanizması olarak gören çalışmaların hem de onların düzgün işleyen bir yeniden dağıtım sistemiyle bağdaşmaz niteliğini vurgulayan yaklaşımların birlikte yer alması pek şaşırtıcı değil.⁶⁰

Vakıfların, erken Cumhuriyet döneminin yoksulluğa yaklaşımına bakarken akılda tutulması yararlı bir arka plan oluşturdukları söylenebilir. Bunu düşünmemin sebebi vakıfların, kamu kaynaklarının ve özel kaynakların ilginç bir karışımını içeren kurumlar olmaları. Ayrıca, temel zenginlik kaynağının devlet görevi olduğu bir ortamda, vakıf ku-

60 Singer, A. (2003) "Charity's Legacies: Reconsideration of Ottoman Endowment Making", M. Bonner, M. Ener ve A. Singer (der.) (2003) içinde, 295-314.

ran ve vakıflara bağış yapanların çoğu zaman devleti yönetenler olduğu düşünülürse, bu karışımın niteliği daha iyi anlaşılabilir. Nitekim Cumhuriyet döneminin biraz gerisine, 19. yüzyılın sonuna gidip, Batı modellerinden epeyce esinlenmiş bir hayır kurumu olan Darülaceze'nin kuruluş tarihine baktığımız zaman, Sultan Abdülhamid'in sergilediği cömertliğin yanı sıra onun hayırsever birey ve kuruluşların gönüllü katkılarını mobilize etmekte oynadığı rolü de görüyoruz. Söz konusu olan, yine, kamu kaynakları ve özel bağışların girift bir biçimde içiçe girdiği bir model.⁶¹

Ama Darülaceze'nin kurulduğu ortam, bir açıdan modern bir yoksulluk anlayışının açıkça gündeme geldiği bir ortam. Dilenciliğin şiddetle kınanan bir olgu haline gelmiş olması ortamın modern niteliğini yansıtıyor. Tabii dilenciliği zaptırap altına alma gayreti ilk defa bu dönemde ortaya çıkmış değil. Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli dönemlerinde bu doğrultuda önlemler alınmış. Mesela, 17. yüzyılda, "Dilenciler Başbuğu" adında, Yeniçeri Ağalığına bağlı bir memuriyet var ve başvuruları değerlendirerek dilenmek isteyenlere dilencilik belgesi veriyor. Belgesi olmadan dilenenler ise yakalanıyor ve İstanbullu olanlar hapse atılırken taşralılar memleketlerine yollanıyor. Bir de 18. yüzyıl ortalarına ait, sağlıklı oldukları halde dilencilik yapan 43 kişinin bir kayığa konularak İzmit'e gönderildiklerine ve çeşitli işlerde kullanılmak üzere çiftçi ve zanaatkârların yanına verildiklerine, kaçmalarını için de tedbir alındığına dair bir bilgi var.⁶²

Ama 19. yüzyılın ikinci yarısında, önlemlerin niteliğinde bir değişme görülüyor. Mesela, 5 Ekim 1877 tarihli "Vilayet Belediye Kanunu"nda, çalışamayacak durumda olan dilencilerin geçimlerinin başka türlü temin edilmesi ve dilencili-

61 Yıldırım, N. (1996) *İstanbul Darülaceze Müessesesi Tarihi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

62 A.g.e., s. 13-14.

ğin yavaş yavaş ortadan kalkması için belediye idarelerini görevlendiren bir madde var. “Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi”nin 7 Eylül 1886 tarihli toplantısında ise, eski sultanların tabhane ve gurabahane adıyla acizler için hayır kurumları tesis ettiği, ama artık bunların güncel ihtiyaçları karşılamadığı ve dilencilik durmadan arttığı belirtilmiş. Bununla ilgili olarak İstanbul’a başka yerlerden gelerek dilencilik yapanların toplanıp memleketlerine gönderilmeleri, İstanbul’da dilencilik yasaklanması ve çalışamayacak durumda olan kimsesizlerin bakımını üstlenecek bir hayır kurumu oluşturulması yönünde bir karar alınmış. Bu doğrultuda, 1890 yılında Darülaceze’nin inşası kararlaştırılmış ve kurum 1896 yılında resmen açılmış. Darülaceze’nin açılışıyla birlikte, “Teseülün Men’ine Dair Nizamname” (Dilencilik Yasaklanmasına Dair Yönetmelik) de yürürlüğe girmiş ve dilenci toplama, şehir dışına atma veya zorla Darülaceze’ye kapatma gibi uygulamalar daha ciddiyetle uygulanmaya başlanmış. Bu gelişmelerin, 19. yüzyılda, Fransa’da, *depots de mendicité* adıyla, dilencileri barındırmak üzere oluşturulan kurumlardan ve bu kurumların bulunduğu şehirlerde dilencilik yasaklanmasından ilham aldığı düşünülüyor.⁶³ Abdülhamid döneminin modern kurumlardan biri olan Darülaceze’ye yansıyan dilencilik karşıtı görüş, padişahın desteklediği söylenen Şazeli tarikatının özellikleriyle ilgili olarak da karşımıza çıkıyor. Kuzey Afrika’da ortaya çıkan ve yayılan bu tarikatın insanın kendi ayakları üzerinde durabilmesi fikrini ve çalışmanın önemini vurgulayan niteliği, dönemin yoksulluğa yaklaşımındaki modern unsurlarla uyumlu görünüyor.⁶⁴

63 A.g.e., s. 14-18, 24.

64 Tekçe, G. (2007) *Zafir Konağında Tuhaf Bir Zaman*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. Aynı aileden gelen Tekçe, Şazeli tarikatı şeyhlerinin mensup olduğu Zafir ailesinin üyelerinden birinin, Kazım Zafir’in, 1930’larda, Galata beledi-

Tek parti döneminin yoksulluğu gönüllü girişimlere havale etme eğilimi, iki açıdan bu arka planın özelliklerini yansıtıyor ve dilencilik karşıtı modern görüşlerle devletten bağımsız olmayan gönüllü kuruluşlara verilen rolün birlikte biçimlendirdiği bir kurumsal ortamı tanımlıyor. Cumhuriyet döneminin “yardımseverleri” zaman zaman geleneksel dayanışma kültürümüzden ve vakıflardan övgüyle söz ediyorlar.⁶⁵ Ama bunun arkasından, hemen, artık bunların yeterli olmadığı, modern yaklaşımların gerekliliği vurgulanıyor. Ayrıca Batı kaynaklı modern yaklaşımların, geleneksel yaklaşımlardan net bir biçimde ayrıldıkları bir nokta olan çalışmanın önemine yapılan vurgu sonuna kadar benimseniyor. Yani modern düşüncede emeğin önemi-ne yapılan vurgu, insanlara çalışarak topluma katılmalarını sağlamak üzere yardım yapılması gerektiği vurgusu tam bir kabul görüyor. Mesela, yoksulluğun en yoğun olduğu savaş yıllarında bile, imaretler gibi geleneksel hayır kurumlarından epey eleştirel bir biçimde söz edildiği, buralara yemek almaya gelen çocuklara “mukaddes çalışma ihtirasını

yesinin tahsis ettiği bir binada, ancak beş yıl faaliyette kalabilen bir kimsesiz çocuklar yurdu işlettiğini ve son derece liberal bir eğitim anlayışıyla sokaktan toplanmış pek çok çocuğun bir şekilde kendini kurtarmasına vesile olduğunu yazıyor. *Tan* gazetesinde çıkan 29 Aralık 1936 bir haberin bu girişimle ilgili olduğunu sanıyorum. Yurdun önce darülacezeye bağlanıp sonra dağılması, yetkililerin Kazım Zafir'in yaklaşımının parçası olan, çocukları şehir hayatından koparmama gayretini hazmedememeleriyle açıklanıyor. Potansiyel suçlu olarak görülen kimsesiz çocuklara tecrit içermeyen bir yaklaşımla yardım edilmesini kabul edebilecek yetkili bulmanın bugün bile ne kadar zor olduğu düşünülürse, açıklamanın doğruluğundan kuşku duymak için sebep yok.

65 “Geleneklerimiz” konusuyla bağlantılı olarak, “Gazimizin Şefkati” gibi başlıklarla gazetelere yansıyan ve Atatürk'ün kendisine durumlarını arzeden fakir çocuklara yaptığı nakdi veya yatılı okula yerleştirme şeklindeki yardımları konu alan haberlerin de (*Cumhuriyet*, 10 Mart 1930 ve 24 Ağustos 1932), çocukluğumuzda dinlediğimiz masallardan çok iyi bildiğimiz bir durumla, Padişah efendimizin dikkaını çekmeyi başaran yoksullara keseyle altın bağışlama-sı durumuyla, belirli paralellikleri olan bir yaklaşımı yansıttığı düşünülebilir.

kaybetmiş insanlardan numune verildiği”nin söylendiği görülebiliyor.⁶⁶

Buna paralel olarak, dilencilerle ilgili, geniş kabul gören yargıların da, modern bir değerler sistemine oturduğu açık. Cumhuriyet döneminin Fırka ve devletle yakın ilişkiler içinde kurulan ilk yardımsever kuruluşu Yardım Sevenler Derneği’nin görüş ve faaliyetlerine büyük yer ayıran *Kadın* dergisinin işlediği en önemli temalardan biri, dilencililiğin “ruh düşkünlüğünün en bariz sembolü” olduğu.⁶⁷ Dilenciye sadaka vermenin verenin de cezalandırılmasını gerektirecek kadar önemli bir suç olduğu fikri de, gazete yazarları tarafından sık sık işleniyor.⁶⁸

Cumhuriyet döneminde, dilencililiği aşağılayan modern görüş, Osmanlı döneminden kalma yöntemlerle uygulamaya yansıyor.⁶⁹ Aydın kesim, bol bol, “fakir ama onurlu yoksul, yani asıl yardım edilmesi gereken yoksulla katiyen yardım edilmemesi gereken dilenci” karşılaştırması yaparken, devlet yetkilileri de dilencileri toplayıp şehir dışına sevk etmekle meşgul oluyor: “On günde 200’den fazla dilenci toplandı. Aciz ve malul İstanbullular Darülaceze’ye alınacaklar. Fakat sağlam olup dilencililiği sanat haline getirenler hakkında takibat yapılacak, taşralı olanlar memleketlerine gönderilecektir”⁷⁰ gibi haberlerin sürüp gitmesinden, önlemlerin pek de etkili olmadığı sonucu çıkarılabilir.

66 *Tan*, 2 Ağustos 1944.

67 *Kadın*, 5 Nisan 1947.

68 Mesela Karay, Refik Halid (1943) “Dilencilere Boykot”, *Tan*, 3 Nisan 1943.

69 Bu yöntemlerin sadece tek parti döneminde uygulandığını da söyleyemeyiz. Nitekim, İstanbul Belediyesi Dilenci Toplama ve Sevk Amirliğinin duvarındaki en görünür yere 1895 tarihli “Teseülün Men’ine Dair Nizamname”nin asılı olduğu, 1980’lerde *Cumhuriyet* gazetesinde yayınlanan bir röportaja konu olmuş: *Cumhuriyet*, 5 Haziran 1986.

70 *Tan*, 29 Kasım 1936. Bu konuda, bkz. Öztamur, P. (2002) “Büyük Buhran ve *Cumhuriyet* Gazetesinde Yoksulluk Üzerine Söylemler 1929-1931”, *Toplum ve Bilim*, 94: 175-188.

Sakatlık da, daha çok, iğrenç dilencilerin geçim kapısı olarak kullandıkları bir şey olarak gündeme geliyor ve bunu yapanların yalnız sınır dışına değil Darülaceze'ye sevkleri de, 23 Eylül 1932 tarihli *Cumhuriyet* gazetesindeki "150 dilenci kamyonlara doldurularak Darülaceze'ye götürüldü" haberine yansıdığı şekliyle, toplanıp kamyonlara doldurularak, zorla gerçekleştiriliyor. Sadece İstanbullu ve sakat dilencilerin Darülaceze'de bakılması öngörülüyor, ama bunların kuruma başvurup kabul görmelerinin gerekleri ya da kurumun imkânlarının bunların tamamına hizmet vermeye yetip yetmeyeceği pek tartışılmıyor.

Darülaceze, Cumhuriyet döneminin genel olarak yoksullara yönelik faaliyet gösteren tek kuruluşu, "İstanbul'un, hatta Türkiye'nin biricik şefkat müessesesi".⁷¹ Başlangıçta Dâhiliye Nezareti, yani İçişleri Bakanlığı bünyesinde kurulmuş olan Darülaceze, Cumhuriyet'ten sonra önce Sıhhiye Vekâleti'ne, yani Sağlık Bakanlığı'na, sonra da İstanbul Belediyesi'ne bağlanıyor, ama mülhak bütçeyle çalışıyor. Eğlence yerlerinin gelirlerinden ve şehir hatları vapur seferlerinden ayrılan paylar kurumun en önemli gelir kaynağını oluşturuyor, ama tek parti döneminde kurumun bu gelirleri tahsilde zorlandığına dair haberler gazetelere yansıyor.⁷² Darülaceze'nin kuruluşundan bugüne kadar 30.000'i çocuk olmak üzere 100.000 kişiyi barındırdığı, bugün kurumda yaşayan 650 kişi olduğu söyleniyor.⁷³ 1930'larda ve 1940'larda, kurumda barınanların sayısının çok arttığı, kurumun kreş müstesna 1.000 kişiyi bünyesinde barındırdığı, polisler ve bekçilerin her gün bir iki terk edilmiş çocuk getirdikleri kreşte bebeklerin beşiklere üçer üçer yatırıldıkları gazetele-

71 *Cumhuriyet*, 23 Ocak 1950.

72 Mesela, *Cumhuriyet*, 13 ve 17 Şubat 1930.

73 Bkz. <http://www.darulaceze.com/tarihce>

re haber oluyor.⁷⁴ Bütün bunlara rağmen, zaman zaman, tek parti dönemi yetkililerinin artık Darülaceze'nin bir himaye müessesesi olmaktan çıkıp bir yetiştirme yurdu haline gelmiş olmasından, atölye faaliyetlerinin genişleyip belediye siparişlerine cevap verir ve gelir getirir hale gelmiş olmasından duydukları memnuniyet de gazetelere yansıyor.⁷⁵

Cumhuriyet döneminin tamamında Darülaceze ayarında bir resmî kurum oluşturulmuş değil. Sosyal yardım konusu bir gönüllü girişim işi olarak görülmüş. Ama yoksullukla mücadelede sorumluluk üstlenen gönüllü kuruluşların, bizim anladığımız anlamda sivil toplum kuruluşları oldukları söylenemez. Bunlar, hükümet olmasa bile CHF ileri gelenlerinin inisiyatifiyle kurulmuş, devlet kontrolünde faaliyet gösteren, bir kısmı devletten farklı ölçülerde bir miktar mali destek alan ama faaliyetlerinin kamu kaynaklarından finanse edilmesi gibi bir anlayışla iş görmeyen girişimler. Bunların arasında üç tanesi çok önemli. Bunlar için, "Cumhuriyet döneminin gönüllülük esasıyla yola çıkan, devlet politikasına yardımcı olmayı amaçlayan üç kardeş kuruluşu, işleyiş, hizmetler, örgüt yapısı ve yaşamıyla istikrarlı bir tablo çizmiştir" deniliyor.⁷⁶ Bunlardan biri, Osmanlı döneminde, 1868'de Osmanlı Mecruhini Askeriye İane Cemiyeti olarak kurulan Kızılay. 1877'de Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne, 1923'te Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne, 1935'te Türkiye Kızılay Cemiyeti'ne, nihayet 1947'de Türkiye Kızılay Derneği'ne dönüşmüş. Görevleri savaş halleri ve askerin ihtiyaçları vurgusuyla tanımlanmış, doğal afet durumlarıyla da ilgilenmesi düşünülmüş, ama yoksul yardım konusunda da belirli bir rol oynamış bir dernek.

74 Tan, 4 ve 29 Mart 1943.

75 Tan, 7 Temmuz 1944.

76 Çavuşoğlu, T. (1997) "Türkiye Çocuk Esirgeme Kurumu Aşevleri", SABEM (Sosyal Hizmetler Araştırma, Belgeleme, Eğitim Merkezi), no.13, Eylül, s. 11.

İkincisi, Çocuk Esirgeme Kurumu. 1921 yılında, Ankara'da *Hâkimiyeti Milliye* gazetesinde toplanan 10 arkadaşın kendi aralarında topladıkları 20 lira sermaye ile Himaye-i Etfal Cemiyeti adıyla doğmuş. Daha önceleri de, 1908'de kurulan Kırklareli Himaye-i Etfal Cemiyeti, 1917'de İstanbul'da kurulan Himaye-i Etfal Cemiyeti gibi çocuklarla ilgilenen gönüllü kuruluşlar var, ama Ankara'da 1921'de kurulan, ilk ulusal cemiyet oluyor. Kuruluş amacı belirtilirken, "şehit dul ve yetimlerine yardım işi devlete bırakılmamalı" fikri işleniyor. Kurucular ve merkez kurulunda yer alanlar listesinde isimleri olan 21 kişiden 19'u milletvekili.⁷⁷ Üç kardeşin üçüncüsü ise, bir yardım kuruluşu değil, ama biraz sonra tartışılacağı gibi, öteki iki kardeşiyle halktan yardım toplama konusunda rekabet etmiş ve çok da başarılı olmuş bir kuruluş: Türk Hava Kurumu.

Bunların yanında, yine CHF ileri gelenlerinin inisiyatifiyle kurulmuş, ama uzun süre onlar gibi kamu kaynaklarından kanunla ayrılmış paylardan yararlanmayan Yardım Sevenler Derneği var. Erken Cumhuriyet'in resmî yaklaşımı içinde, kadınların sefaleti de biraz, ama çok fazla değil, ilgi uyandırıyor ve gönüllü kuruluşların burada da bir miktar etkili olmaları bekleniyor. Ama kadın yoksulluğuna çare bulma gerekliliğinin kabulü, önemli ölçüde, bunun çocuklara ulaşip onlar için birşeyler yapmanın elzem olduğu düşüncesinden kaynaklanıyor. Bu, mesela, Himaye-i Etfal Cemiyeti başkanı Kırklareli milletvekili Fuat Umay'ın, Ankara'daki kadınlara bir kadın derneği kurmaları için yaptığı çağrıya çok net bir biçimde yansıyor. Türkiye Yardım Sevenler Derneği, bu çağrı doğrultusunda, "manen ve maddeten durumu iyi olmayan kadınlarımızı" korumanın bir

77 Çavuşoğlu, T. (1996) "Türkiye Çocuk Esirgeme Kurumunun Tarihîsel Gelişimi", *SABEM* (Sosyal Hizmetler Araştırma, Belgeleme, Eğitim Merkezi), no.8, Kasım, s. 11-12.

görev olduğu, “anaya yapılan yardımların çocuğa da ulaşacağı” bilinciyle, 1928’de kuruluyor.⁷⁸ Açılışında söylenen nutuklarda da, bol bol, “şehit emanetleri”nden söz ediliyor. Yardım Sevenler Derneği, “Aziz Atatürk’ün tesis etmiş oldukları bir gelenek olarak” TC Cumhurbaşkanlarının koruyucu başkanlığında görev yapan Kızılay, Himaye-i Etfal/Çocuk Esirgeme Kurumu ve Türk Hava Kurumu gibi bir gönüllü kuruluş. Yine de, bu kardeşin devlet veya Fırka STK’larından farklı olarak, gelirleri teminat altına alınmış değil. Çeşitli devlet yardımları ve desteklerine mazhar oluyorlar, ama Fahri Korutürk’ün Gazi Kupası adında düzenlenen her türlü spor müsabakasından sağlanan gelirlerin bir bölümüyle bir sosyal fon oluşturulmasını ve bu fonun dört gönüllü kuruluşun arasında paylaşılmasını “emir ve müsaadelerine” kadar, kamu gelirlerinden garantili bir payları yok.⁷⁹ Bu da, tek parti döneminde, özellikle çocuk yoksulluğunu kontrol altında tutmaya yönelik çabalarla dolaylı ilişkisi sebebiyle bir miktar ciddiye alınan kadınlara yardım faaliyetlerine verilen önemin sınırlarının bir göstergesi sayılabilir.

Ama Yardım Sevenler Derneği’nin, başından itibaren, ötekilerden daha açık bir biçimde çağdaşlaşma misyonuyla hareket ettiği görülebiliyor. Dernek mensupları, geleneksel dinî yaklaşımlardan farklı modern bir yardım anlayışına sahip olduklarını, bu farkın da, her şeyden önce, “emek karşılığı yardım” fikrine dayandığını ifade ediyorlar. Dolayısıyla, derneğin en önemli faaliyetlerinden olan, yoksul kadınların çalıştırıldığı atölyeler, yoksul kadınlara ekonomik destek sağlamanın yanı sıra onların çalışarak topluma katılmalarını sağlamaya ve bugün “sosyal güçlendirme” dediğimiz

78 Türkiye Yardım Sevenler Derneği (1999) 70 Yılın Öyküsü: Türkiye Yardım Sevenler Derneği 1928-1998, Ankara, s. 11.

79 A.g.e., s. 43.

amaca da hizmet etmeye çabılıyor. Öteki üç gönüllü kuruluştan ayrı olarak devletten bir mali destek görmemelerine rağmen, farklı biçimlerde onun katkısından yararlanmışlar. Mesela, Milli Savunma Bakanlığı ile yapılan bir anlaşmayla, atölyelerinde orduya çorap imal etmişler.

Tabii bütün bu faaliyetler, resmî ideoloji doğrultusunda ve resmî ideolojinin yayılmasına hizmet amacının önemi göz ardı edilmeden yapılmış. Buna paralel olarak, asli amacı Cumhuriyet kültürünün bütün ülkeye yayılması olan halkevleri gibi kuruluşların da, bir yan faaliyet olarak sosyal yardımla uğraşmaları öngörülmüş ve bu faaliyet zaman içinde önem kazanmış. Halkevlerinin içtimai yardım komitelerinin sorumluluğu, önce, “halkta sevgi, şefkat ve yardımlaşma duygusu uyandırmak” olarak tanımlanmış, ama bu sorumluluk köyle kaynaşmaları istenen aydınların köylülerin sağlık sorunlarına veya bürokrasiyle ilişkilerinde karşılaştırdıkları sorunlara yardımcı olarak onlardan daha iyi kabul görmelerini sağlamak gibi bir amaçla da birleşmiş.⁸⁰ Halkevleri içtimai yardım komitelerinin yoksullukla başetme çabasında ne kadar etkili olduğu epeyce kuşkulu. Ama özellikle *Cumhuriyet* gazetesinde, kimsesiz kızlar yurdu yapılması için Vilayete teklif götürdükleri, Edirne’de 20 kadar kimsesiz kızla dul kadını çalıştırdıkları ve barındırdıkları üstü yurt altı atölye bir müessese kurdukları, Şişli Halkevi’nin muhitindeki 300 aileye kömür ve erzak dağıtımları gibi haberlere rastlanıyor.⁸¹

Bu haber değeri taşıyan yardımların durumunda bile, yardım verilen kişilerin sayısı ve yardım miktarı sorunun boyutlarının yanında epeyce gayri ciddi kalıyor. Tek parti döneminde, herkesin, hiç tartışmasız, yardımı hak ettiğini

80 Şimşek (2002).

81 *Cumhuriyet*, 1 Temmuz 1932; 1 Mart 1933; 26 Ocak 1942.

düşündüğü kimsesiz çocuklarla ilgili olarak bile, durum değişmiyor.

Tek parti döneminde yardımı hak eden ve etmeyen yoksullar

Kathryn Libal, erken Cumhuriyet döneminde çocuklara yönelik politikalar konusunda yazdığı makalede, çocuk sorununa verilen önemi, Cumhuriyet ideolojisi içinde çocuğun toplumun geleceği ve bu geleceğin mimarı olarak görülmesine bağlıyor.⁸² Kuşkusuz, bunun çocuk yoksulluğunun çok tartışılan bir konu olmasında belirli bir rolü var. Ama burada çocuk yoksulluğunun kabahatini çocuğun üstüne atmanın imkânsız oluşunun ve kimsesiz çocukların sefaleti karşısında inkâr mekanizmalarının işlemeyişinin de rol oynadığı söylenebilir. Buna rağmen, korunmaya muhtaç çocukların “devlet işi” olduğunu kabul eden 5387 sayılı kanun, ancak 1949’da, tek parti döneminden sonra yürürlüğe giriyor ve konunun 1948’te meclise gelmesiyle başlayan tartışmalara katılan milletvekilleri, defaten, o zamana kadar konuyla ilgili olarak ne kadar az şey yapılmış olduğuna işaret ediyor.⁸³ Nitekim tek parti döneminde basma yansıyan tartışmalarda, çoğu zaman, “şehit yetimlerini” ortada bırakmanın vebalinin bile, devlete değil, topluma ve özellikle zenginlerimize ait olduğu kabul ediliyor.

Şehit yetimi olmayan çocukların durumu ise iyice zor. Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren, İstanbul’da “metruk” çocukların sayısındaki artış, kamuoyunu epeyce meş-

82 Libal, K. (2003) “‘The Child Question’: The Politics of Child Welfare in Early Republican Turkey”, M. Bonner, M. Ener ve A. Singer (der.) (2003) içinde, 255-272.

83 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem 8, İçtima 2, 26.5.1948 ve Dönem 8, İçtima 3, 23.5.1949.

gul ediyor. Bu bağlamda önemle tartışılan bir konu şu: Darülaceze anası babası olan çocukları, aile ne kadar zor durumda olursa olsun, kesinlikle kabul etmiyor. Bu yüzden bazı insanlar çaresizlik içinde çocuklarını, bulunup Darülaceze'ye götürülecekleri umuduyla, sokağa bırakıyor. Çocuklar bulunduğu anda ise, çoğu zaman vakit çok geç oluyor. Bebekler canlı olarak kuruma getirilseler bile, önemli bir kısmı yaşatılamıyor. 1920'lerde, bununla ilgili önlem alınması gerektiğini düşünenler var. Mesela Himaye-i Etfal İstanbul şubesi reisi ve Sivas mebusu Şemseddin Bey, müessesenin "asri memleketlerdeki gibi" çalışması için şöyle bir şey öneriyor: Bebeği bırakan yüzü kapalı gelecek, onu kapının önündeki bir teraziye koyacak, bebeğin ağırlığıyla önüne bir marka düşecek, üstünde bu markadaki numaranın aynısı bulunan başka bir marka da bebeğe verilecek ve aile, ileride isterse, bu markayla gelip çocuğu görebilecek veya geri alabilecek. Çocuğun aileyle yeniden buluşmasına imkân veren marka sistemi hariç, buna benzer bir yöntemin Floransa'da, şimdi UNICEF'in merkezi olan ve Avrupa'nın ilk yetimhanesi olduğu söylenen bir kurumda 14. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar uygulandığını biliyoruz. Ama bu gerçekten insani önerinin, elindeki çocuklarla başedecek gücü olmayan Darülaceze'nin durumunda uygulanabilir olmadığı anlaşıyor. Dolayısıyla, 1940'larda gerçekten çocuğuna bakmasına imkân olmayan insanların yürek paralayıcı hikâyeleri gazetelere konu olmaya,⁸⁴ akıllarının başlarında olduğu kesin ama yüreklerinin nerede olduğu pek belli olmayan yazarlar "sorumsuz ana babanın çocuğunun sorumluluğunu kesinlikle hayır kurumları üstlenmemeli" diye yazmaya ve Darülaceze'ye çok geç ulaşan "metruk çocuklar" da ölmeye devam ediyor. Bu durumun, 1949'da korunmaya

84 Mesela, *Tan*, 26 Mayıs 1937.

muhtaç çocukların “devlet işi” olduğunu kabul eden 5387 sayılı kanun yürürlüğe girdikten sonra da devam ettiğini, 1955 yılında İstanbul valisinin Darülaceze’deki çok yüksek çocuk ölümü oranlarını tahkik etmek üzere kuruma gitmesi ve yüzde yirmi beşe varan bu oranın sokağa bırakıldıktan sonra kuruma getirilen çocuklar arasındaki ölüm oranı olduğunu öğrenmesinden anlıyoruz.⁸⁵

Bebek ölümleri karşısındaki bu güçsüzlük, mekteplerdeki çocukların bile aç kalmalarının önlenememesinde kendini gösteriyor. Devletin ve Fırka STK’larının bu konudaki aczi, bazı gönüllü girişimlerinin küçümsenemeyecek işler yapmalarına yol açıyor. Mesela, yerel “himaye cemiyetleri” özellikle İkinci Dünya Savaşı yıllarında, en azından mektepli yoksul çocukların bir kısmının karnını bir ölçüde doyurmayı başarıyor. 1920’lerin sonundan 1940’ların ikinci yarısına kadar, gazetelerde çıkan himaye cemiyetleri ile ilgili haberler izlendiğinde, bu örgütlerin bu süre içinde bir miktar nitelik değiştirdiklerini söylemek mümkün görünüyor. Dönemin başında, daha çok, çeşitli şehirlerde, sayıları on ila yirmi arasında değişen “fakir yavruyu yeknesak bir biçimde giydiren” yerel himaye cemiyetlerini öven ve genellikle başlarındaki subay kasketine benzer bir kasketle bir örnek kıyafetleri tamamlanmış, oğlan çocuklarının fotoğraflarıyla birlikte verilen haberlere rastlanıyor. Zaman içinde, himaye cemiyetlerinin daha çok okul aile birlikleri şeklinde, öğrenci velilerinden oluşan bir örgütlenmeye dönüştükleri ve yoksul talebeye yalnız giyecek değil, okul malzemesi ve öğle yemeği de temin etmekte başarılı oldukları görülüyor. Mesela, 28 Eylül 1932 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde, “ilk mekteplerde talebe velilerinden teşkil edecek himaye komiteleri kurulacaktır” diye bir habere rastlanıyor. Haberde, bir

85 *Tan*, 27 Şubat 1955.

önceki yıl bu tür komitelerin gayet başarılı olduklarının görüldüğüne ve sağladıkları yardımın yanı sıra, talebe velileri ile talebe arasında bir yakınlık oluşmasına yol açtıklarına değinilerek, “zaten bu yakınlıktır ki devlet gözünün görmediği kimsesizleri görerek kurtarmaktadır” deniliyor. Savaş yıllarında ise, mektep himaye cemiyetlerinin gerçekten ciddi bir çocuk açlığıyla başetme çabası içinde oldukları haberlere yansıyor. Ama 25 Nisan 1943'te *Tan* gazetesinin bu konuda yayınladığı bir dosya, çok iyi çalışan bu kurumun bile soruna çare bulmakta ne kadar yetersiz kaldığını açıkça ortaya koyuyor. Dosyada, himaye cemiyetlerinin velilerden, verilen mäsamerelerden ve hamiyetli vatandaşlardan sağladığı gelirin hiçbir mektepte ayda 100 liranın altına düşmediği, 200 liranın da üstüne çıkmadığı söyleniyor. Ama mektepler arası paylaşım olmadığı için, hem geliri az hem yoksul öğrencisi çok mekteplerin epey zorlandığı, bazı semtlerde çocuklara sadece bulgur çorbası ve kuru üzüm verilebildiği, bunun çoğu zaman çocuğun yediği tek sıcak yemek olduğu, buna rağmen haftada üç gün yemek verilmediği belirtiliyor. Oysa zengin semtlerde çocuklara yumurta ve tahin pekmez gibi kuvvetli gıdaların, Pazar günü hariç her gün verilebildiği ifade ediliyor. Ortaokullarda ise, durumun çok daha vahim olduğu, himaye cemiyetleri bu okullarda etkili olmadığı için sadece Kızılay'ın, haftanın üç günü, yoksul talebenin çok azına verebildiği yetersiz gıdalarla idare etmek zorunda kalındığı da belirtiliyor.

O yıllarda sayılarının 6.000 olduğu söylenen İstanbul'daki sokak çocukları bütün bu yardım mekanizmalarının dışında. Onlarla ilgili olarak, tecrit stratejisinin, hem kategorizasyon ve istatistiklere hapsedme anlamında, hem de fiziksel olarak göz önünden kaldırma biçiminde gündeme geldiğini görüyoruz. Mesela, ilk aylarında İstanbul sokaklarında yirmiden fazla sokak çocuğunun donarak öldüğü 1943 ba-

şında, Çocuk Esirgeme Kurumu'nun İstanbul zabıtasıyla elele verip, "bir tanesini elden kaçırmamak suretiyle" çok geniş kapsamlı bir serseri çocuk sayımı yaptığına, bunları bir tasnife tâbi tuttuğuna ve bunun büyük bir gizlilik içinde yapıldığına dair, insanı ürküten haberlere rastlanıyor.⁸⁶

Tasnifin aşağı yukarı şöyle olduğu anlaşıyor: Bu çocukların çok küçük bir kısmı, ebeveynlerinden üç-beş lira karşılığında satın alınıp dilendirilmek üzere İstanbul'a getirilenlerden oluşur. Bu istisnai grubun dışında, yüzde 70'inin babaları da serseridir ve sokaklarda doğup büyümüşlerdir; yüzde 30 kadarı ise, "evden düşme"dir, önce sırtlarında küfe veya boyunlarında karamela kutusuyla hayatlarını kazanmaya çalışırlar, sonra serserilere karışıp serseri olurlar. Eğer birkaç ay içinde bulunup bu muhitten ayrılabilirlerse kurtulmaları ihtimali var, üç-beş ay geçtikten sonra "serserilik mikrobu ile aşılarmakta ve artık cemiyet hayatından zevk almamaktadırlar".⁸⁷ Bu arada, çocuk serserilerin en zor serserilik vakası oldukları çünkü yakalanmalarının çok güç olduğu bildiriliyor. Nitekim İstanbul'da on ay içinde 1290 çocuk yakalanmış, bir kısmı memleketlerine gönderilmiş, bir kısmı da Darülaceze'ye veya aile yanına verilmiş, fakat hepsi muhtelif yollarla eski serseriliklerine dönmüşler. Bu tasnif ve tespitlerin, sokak çocukları sorunuyla ilgili yeni bir yaklaşıma yol açmadığını ve dilencilere uygulanan ata yadigarı toplayıp şehir dışına atma yöntemine başvurulmuş olduğunu, daha sonraki aylarda gazetelere yansıyan haberlerden anlıyoruz. Mesela 11 Ağustos 1943 tarihli *Tan* gazetesinde, "Başiboş çocuklar ne olacak? 5.000 çocuğu Anadolu'ya dağıtmakla bu iş hallolacak mı?" diye soruluyor.⁸⁸

86 *Tan*, 2 Nisan ve 25 Nisan 1943.

87 *Tan*, 2 Nisan 1943.

88 Sorunun hallolmadığını ve bugüne kadar her dönemde zaman zaman gazete haberlerine konu olduğunu biliyoruz. Mesela, 10 Ocak 1958'de *Cumhuriyet*

Başıboş veya başıboş olmayan çocuk sefaleti manzaraları karşısında yükselen “merhamet” ve “yardım” feryatları sonucu hayırseverlerden gelen bağışların miktarı da çoğu zaman gülünç derecede düşük oluyor. Mesela, 1929’da, *Cumhuriyet*’in günlerce süren “İstanbul’da 6.000 çocuk aç” feryatları arasında, Kızılay’ın 2.500 çocuğa haftada üç gün birer dilim ekmek ve bir parça peynir veya helva verebildiğini öğreniyoruz. Bu yardım da, büyük ölçüde belediye memurlarının aralarında toplayıp aç yavruları doyurmak üzere Kızılay’a verdikleri 2.500 lira sayesinde başlayabiliyor.⁸⁹ Ondan sonra, 10 liralık, 25 liralık, 50 liralık bağışlar gazetelerde bağış sahibine teşekkür edilerek haber yapılıyor. Bir paşa hanımının kocasından kalan maaşın bir yıllık miktarını (350 lira) vermesi gibi bağışlar ise gerçekten istisna niteliğinde.⁹⁰ Yıllar ilerledikçe hem Kızılay’a hem Çocuk Esirgeme Kurumu’na yapılan bağışların miktarı daha da azalıyor. Yani ihtiyaçların artışıyla kaynaklar arasındaki fark giderek büyüyor.

Solcu muhalifler arasında, gönüllü kuruluşlara yapılan bağışları kapitalistlerin hükümet yetkililerine yaranıp çıkar sağlamak amacıyla kullandıklarına dair bir fikre rağbet edenler olduğu anlaşılıyor. Mesela, Reşat Enis’in *Afrodite Buhranında Kadın* adlı, proletaryanın sefaleti ve kapitalistlerin zulmünü anlatan, okuyucunun arada bir 19. yüzyıl Avrupası’nda mı

gazetesi, İstanbul’da on beş bin kimsesiz çocuk olduğu, bunların cemiyete kazandırılmaları için Vilayette bir toplantı yapıldığı haberini veriyor. 1 Ocak 1962’de ise, aynı gazetede, korunmaya muhtaç çocukların, doğuştan himayesiz kalmışlarla köprüalü çocukları olmak üzere ikiye ayrıldığını, bunların himayesi için Bakırköy’de 600 kişilik bir site yapıldığını okuyoruz. Bu haberler sürüp giderken, 1986’da Birleşmiş Milletler’in Türkiye’nin sosyoekonomik yapısı üzerine yaptırdığı bir araştırmayla, sokak çocuklarının 2000’li yıllarda Türkiye’nin en önemli sorunu olacağını ortaya koyması gazetelere haber oluyor: *Cumhuriyet*, 19 Mayıs 1986. Araştırma sonuçlarının kısmen doğrulanmış olduğu söylenebilir.

89 *Cumhuriyet*, 9 ve 10 Kanunusani 1929.

90 *Cumhuriyet*, 13 Kanunusani 1929.

1930'ların Türkiye'sinde mi olduğunu biraz şaşırdığı, "sosyalist gerçekçi" romanında bu konuya değiniliyor. Gerçekten de, CHF ileri gelenlerinin açtığı "zengini fakire yardıma teşvik" kampanyalarının ne kadar gönüllü ne kadar zorunlu kampanyalar olduğu, zaman zaman, zor anlaşılır bir nitelik taşıyabiliyor ve yardımın tamamen gönüllü olduğu yönünde açıklamalar yapılması gerekiyor.⁹¹ Ama siyasi otoriteyi gönüllü yardımla etkilemeye çalışan bağışçıların ilk tercihlerinin, Kızılay veya Çocuk Esirgeme Kurumu'ndan çok, kardeş gönüllü kuruluş Türk Hava Kurumu olması kuvvetle muhtemel. Mesela, "serbest mühendis ve müteahhitlik yapmakta ve Anadolu'da birçok inşaat ve yol işleri başarmakta" olduğu bildirilen "Abdurrahman Naci adında bir vatan çocuğu" Türk Hava Kurumu'na 120.000 lira bağışlıyor ve "ben vatan vazifemi yaptım" diyor.⁹² Muhtemelen müşteri kızıdırma gayreti içindeki gazeteciler, Abdurrahman Naci Bey'in kardeşi, yine müteahhitlik yapan Nuri Bey'in Kuruma 200.000 lira bağış yapmaya hazırlandığını bildiriyorlar. Fakat Nuri Bey, "Keşke olsa da 500.000 lira versem. Ama son günlerde Sivas-Erzurum demiryolu inşaatını aldım ve bu hat için birkaç milyon tenzilat yaptım. Bu da bir vatan millet işidir." diyerek haberi yalanlıyor.⁹³ Bu arada, Hava Kurumu'na yapılan bağışların arttığı, Tramvay Sosyetesı İşçilerinin de 60.000 lira verecekleri haber oluyor.⁹⁴ Bu son miktarın, şirketin ceza sandığında biriken ve şirketin işçiler yararına kullanmadığından kuşku duyulan miktar olması ve bağış haberini işçilerin şirketin kolunu bükmek için çıkarmış olmaları muhtemel.⁹⁵

91 Bkz. CHF Müfettişı Hakkı Şinasi'nin başını çektiği kampanyayla ilgili haber: *Cumhuriyet*, 16 Şubat 1929.

92 *Tan*, 31 Mayıs 1935.

93 *Tan*, 5 Haziran 1935.

94 *Tan*, 13 Haziran 1935.

95 *Tan*, 12 Temmuz 1935.

Ama tehdidin Kızılay veya Çocuk Esirgeme Kurumu'na değil de Türk Hava Kurumu'na bağış yapma biçiminde ortaya konması anlamlı olabilir. İlk iki kardeş kuruluş için bu miktarda bağışların pek söz konusu olmadığı görünüyor.

Yoksullukla ilgilenen Fırka STK'ları bağış toplamakta zorlanır, yoksulluk, kriz ve savaş yıllarında durmadan artarken, kamuoyunda devleti bu konuda sorumluluk almaya çağıran seslere pek az rastlanıyor. Bunun yerini, Osmanlı döneminden kalma Topkapı Fıkaraperver Cemiyeti gibi tek tük başarılı bireysel hayır kuruluşlarına yöneltilen övgülerle, zengin utandırma çabaları almış durumda. 1920'lerden başlayarak özellikle çocuklarla ilgili sefalet haberlerinin ardından yükselen bu mealde feryatlar, tek parti döneminin sonuna kadar sürüyor: "Ey sıcak yemek salonlarında karınlarını doyuranlar, Türk yavrularına merhamet ediniz",⁹⁶ "Soruyoruz: İstanbul mekteplerinde 6.000 tane aç çocuk var, bunlara yardım edecek sekiz on müessese, birkaç hayırperver zengin yok mu?",⁹⁷ "Bir saatte keyifleri için avuç dolusu para harcamayı hiç sayan insanlar eğer senede bir defa o gün harcadıklarının onda birini şu müesseseye (Topkapı Fıkaraperver Cemiyeti) götürselerdi Topkapı'da yardım görmeyen bir tek fıkara kalmazdı."⁹⁸

Devletçi dönemimizde, "sekiz on müessesenin" veya "birkaç hayırperver zenginin", 6.000 aç çocuğun kaderini bir miktar değiştirebileceği inancıyla tekrarlanan bu suçlama ve taleplerin, devlet bütçesinin kullanımına yönelik olarak dile getirilmemesini nasıl yorumlamak lazım? Doğal olarak, durumu normalleştirmek için, "devlet bütçesinin sınırları" ve "tamtakır hazine" ifadeleri kullanılarak geliştiril-

96 *Cumhuriyet*, 10 Kanunusani 1929.

97 *Cumhuriyet*, 18 Kanunusani 1929.

98 *Tan*, 8 Ocak 1942.

len açıklamalara başvurulabilir. Tek parti döneminde, kaynakların kıt olduğu da, tartışılmaz bir gerçek. Ama burada söz konusu olan kaynakların kütüğü değil, kıt kaynakların kullanımındaki öncelikler ve öncelikler sıralamasında aç çocukların yeri.

Çocuk yoksulluğuyla kuşkusuz ilgili olan ama öncelik sıralamasındaki yeri daha da gerilerde bulunan başka bir sorun, çalışan yoksulların durumu. Tek parti döneminde, özellikle korkunç yoksulluk yılları olan 1940'ların başında, "çalışan yoksullar"ın durumlarının gerçekten çok ciddi olduğu anlaşıyor. Mesela bu yıllarda, "80 kuruş gündelik ev geçindiren, çocuk okutan, alil babalarına ilaç parası yetiştiren işçi kadınlar" olduğunu ortaya koyan,⁹⁹ fabrikalarda çalışanların¹⁰⁰ veya ziraat işçilerinin¹⁰¹ durumlarını sosyal politika önlemleri gerektiren bir durum olarak yansıtan röportajlara rastlanıyor. Hükümetin, hayatını çalışarak kazanmak zorunda olan ama iş olmaması, düzensiz olması veya ücretlerin çok düşük olması yüzünden bunu yapamayanların durumuyla ilgili olarak aldığı önlemlerin çok etkili ve kapsayıcı olduğu söylenemez.

İş hayatını düzenlemeye yönelik önlemler arasında özellikle kadın ve çocuk işçilerin çalışma koşullarını düzenleyen 1930 tarihli Umumi Hıfzıssıhha Kanunu ve 1936 İş Kanunu sayılabilir.¹⁰² Bunlardan ilki, getirdiği standartlar açısından, 19. yüzyıl İngilteresi'nde yürürlüğe giren, Marx'ın *Kapital*'in birini cildinde anlattığı düzenlemelerin çok ilerisinde değil. Ayrıca her iki yasa da, gerekli denetim mekanizmalarının olmaması nedeniyle, gerçekten uygulamaya

99 Tan, 8 Haziran 1935.

100 Tan, 22 Haziran 1935.

101 Tan, 18 Kasım 1936.

102 Özbek (2006), s. 125-136.

geçememiş yasalar. Bunun dışında, 1936 İş Kanunu, faşist korporatist bir yaklaşımla mı yoksa bir sosyal mutabakat anlayışıyla mı kaleme alındığı tartışmasından bağımsız olarak, sadece 10'dan fazla işçi çalıştıran işyerlerini kapsadığı için sanayi işçilerinin önemli bir bölümünü, hizmet sektöründekilerin ise neredeyse tamamını kapsam dışı bırakıyordu. Sanayicilerin işyeri bölerek kapsam dışı kalma çabalarının etkileri bir yana, denetim eksikliği yüzünden yasa kapsamındaki işyerlerinde de hükümlere uyulmaması ahvalı adiyeden gibi görünüyor.¹⁰³

Çalışan yoksulların devlet desteğinden yararlanmaları ise gayet açık bir biçimde söz konusu değil. Bununla ilgili olarak, 1942-1943 kışının özellikle ağır koşullarında devlet yoksullara ekmek ve diğer gıda maddeleri vermeyi kararlaştırırken, yardımın sadece çalışamayacak durumda olanlara verileceği, resmî ve hususi müesseselerde çalışanların bu yardımlardan kesinlikle yararlanamayacakları, bu gibilere onları çalıştıran müessesenin yardım etmesi gerektiği özellikle vurgulanıyor.¹⁰⁴ "Bu gibilere onları çalıştıran müessesenin yardım etmesi lazımdır" ifadesi, bir işte çalışmanın yoksulluktan kurtulmak anlamına gelmediği gerçeğinin gayet iyi anlaşıldığının, ama devletin bu konuda hiçbir şey yapmak niyetinde olmadığının açık bir ifadesi.

Tek parti döneminde devletin, çalışan yoksulların durumunu düzeltmek için bir şey yapmamanın ötesinde, hem işçi örgütlenmesinin hem de genel olarak sol örgütlenmenin önünü radikal bir biçimde keserek, onların kendilerini savunmalarını da imkânsız kıldığı söylenebilir.¹⁰⁵ İşçi örgüt-

103 1936 İş Kanunu ile ilgili olarak bkz. Makal (1999), s. 389-407 ve Varlık (1981).

104 Tan, 11 Ocak 1943.

105 Ahmad, F. (1998) "Cumhuriyet Türkiye'sinde Sınıf Bilincinin Oluşması, 1923-44", D.Quataert ve E.J.Zürcher (der.), *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950 içinde*, çev. C. Ekiz, İstanbul: İletişim Yayınları, 123-154.

leri ve sol hareket üzerindeki bu baskının, günümüzde hâlâ etkileri hissedilen çok önemli bir sonucu daha olduğu düşünülebilir. Böyle bir baskı ortamında varlığını sürdürmeye uğraşan sol, çalışan kesimle ilişki kuramadığı ölçüde, çalışan yoksulların günlük sorunlarından kopuyor, bu sorunlarla ilgilenmiyor ve neredeyse ezoterik nitelikli birtakım kuramsal tartışmalar çerçevesine hapsoluyor. Siyasi süreçleri etkileme umudu olmayan bir sol için, gerçekçi bir siyasi çizgi izlemek, siyasi ittifakları ciddiye almak gibi kaygılar epeyce geri planda kalıyor. Böyle bir ortamda, sınırlı sayıda entelektüelin dışında, sol örgütler tarafından yapılan yoksulluk sorunu tahlillerinin kapitalist düzen ve sosyalist devrim üzerine genellemelerle sınırlı kalması ve sol tahayyülün sosyal politika alanına farklı bir perspektif ve radikal talepler getirememesi çok şaşırtıcı değil.

Ama tek parti döneminde çalışan yoksulların sorunları siyasi gündem dışına atılırken, hükümetin bu konudaki tavrının önemli bir istisnası olduğunu görüyoruz. Bu istisnayı, Cumhuriyet döneminin başından itibaren, özellikle *Cumhuriyet* gazetesindeki karikatürlere, arsız dilencinin karşıtı olarak yansıyan sefil ama onurlu devlet memuru oluşturuyor. Devlet memurlarının geçim sıkıntılarının resmî makamlarca ciddiye alındığını ve bu defa gönüllülere seslenmeden, kamu kaynakları kullanılarak destek sağlanması için gayret sarf edildiğini görebiliyoruz. Bu bağlamda, 5.8.1942 tarihinde meclise sunulan Saraçoğlu hükümeti programında, ihtiyaç maddelerinin fiyatlarının artmasından ötürü sıkıntı çeken kesimlerle ilgili olarak şöyle deniyor:

Zengin ve paralı adamlar için mesele mevcut değildir; köylü ve çiftçi bu malların sadece satıcılarıdır. Amele ve esnaf yevmiyelerini ve işyerlerini yeni şartlara daha evvelden itibak ettirmişlerdir. Görülüyor ki bu hayat pahalılığı bü-

tün ağırlığıyla bilhassa muayyen bir miktardan daha az maaş veya ücret alan memurlara çektiirmektedir. Bunlara hayat pahalılığı nispetinde veya daha az bir maaş yapmak bugün Hazineimizin tamamen kudreti haricindedir... Yü-künü biraz hafifletmek istediğimiz bu ailelerin reislerine şimdilik ve bir başlangıç olmak üzere birer çift ayakkabı, kezalik bu ailelerin reislerine ve eşlerine birer elbiselik ku-maşı meccanen vermek istiyoruz.¹⁰⁶

Buradaki mesele, hangi kesimin daha zor durumda oldu-ğu saptamalarının ötesinde, memur sefaletinin toplumsal olarak kabul edilemez görülmesi. 1940'lerde, çalışan yoksul-larla ilgili bu çifte standarda karşı tavır alanlar oluyor. Mese-la, Zekeriya Sertel'in, *Tan* gazetesindeki başyazılarında, dar gelirli olduğu için muhtaç duruma düşmüş vatandaşlarımızın memurlardan ibaret olmadığını ifade ettiğini ve devlet memurunun vakar ve haysiyetini koruma çabalarının yanı sıra üzerlerinde durulması gereken başka durumlara da dik-kat çektiğini görüyoruz.¹⁰⁷ Bu bağlamda, İstanbul Ticaret Odası'na dayanan bazı araştırmalara göre 1939'dan beri ha-yat pahalılığının yüzde 50 arttığı, memur maaşlarındaki artı-şın yüzde 15-25 arasında olduğu, "hususî müesseselerde ça-lışan ve ekseriyeti teşkil eden sınıfın" gündeliklerinin ise ay-nı kaldığı şeklinde haberlere rastlanıyor.¹⁰⁸

Yine de, savaş yıllarında sefalet içindeki memurların gö-rüntüsüyle rezil olmaktan korkan tek parti hükümeti yetki-lilerinin dönem boyunca önceliklerinin nasıl belirlendiği sorusuna cevap bulmak için asıl bakılması gereken yer, şe-hir değil köy gibi görünüyor. Oraya baktığımızda da, toplu-mun ezici çoğunluğunu oluşturan köylülerin yoksulluğuyla

106 Dağlı ve Aktürk (der.) (1988) c. 1, s. 104.

107 *Tan*, 7 Ocak 1942 ve 16 Ocak 1942.

108 *Tan*, 20 Mart 1942.

ve köyün çözülerek bu korkunç boyuttaki yoksulluğun şehirlere taşınmasıyla ilgili kaygıların, tek parti döneminin kurumsal tahayyülünün neredeyse tamamına hâkim olduğunu ve şehir yoksulluğunu bir miktar hafifletmek için alınabilecek önlemlere çok az nakdi kaynak ve zihinsel enerji bıraktığını görüyoruz.

Sonuç

Bu bölümde, tek parti döneminin devletçilik anlayışının sosyal devlet kavramından bu derece uzak olmasını, dönemin yoksulluğa bakışını gündeme getirerek tartışmaya çalıştım. Bu tartışmanın, “yoksul ülke/yoksul devlet/maddi imkânsızlıklar” gibi sebeplerin gerisinde, Türkiye’deki sosyal politika süreçlerini erken sanayileşen Batı toplumlarında görünenlerden ayıran bazı ipuçları içerdiğini sanıyorum. Bu ipuçlarının izini sürerken, sosyal ve siyasi kaygılarla yoksulluğu kontrol altında tutma çabalarının emek arzıyla ilgili ekonomik kaygılarla ve kamu harcamalarındaki önceliklerle olan ilişkisini gündeme getirmeye çalıştım. Erken Cumhuriyet döneminde sosyal politika ortamının biçimlenişi, bu ilişkiyle yakından ilgili görünüyor.

Bu sosyal politika ortamı, devletin yoksullukla mücadele alanında oynayabileceği rolün hangi sınırlar içinde tanımlandığını gösteriyor. Siyasi enerjinin, kitlesel yoksulluğu köyün çözülmesini önleyerek kontrol altında tutmaya odaklandığı bir ortamda, şehir yoksulluğuyla mücadele konusunda devletin sorumlulukları epeyce geri planda kalıyor. Devletçi dönemin yoksulluk sorununa, paradoksal bir biçimde, güçlü bir gönüllülük vurgusuyla yaklaşması, bu durumun bir sonucu. Ama bu vurgu, aynı zamanda, tarihsel arka planın, özellikle Osmanlı vakıflarının niteliğiyle de uyumlu. Devlele gönüllü girişimler arasındaki girift ilişki,

bu tarihsel arka planın hatıralarıyla beslenerek gelişiyor ve sosyal hak kavramının gelişmesine pek de müsait olmayan bir yaklaşımın güçlenmesine yol açıyor. Bugün sosyal yardım politikalarının gereği tartışılmaz bir biçimde karşımızda dururken, benzer bir yaklaşım, bu defa uluslararası gelişmelerden de etkilenerek, ortaya çıkmış durumda. Bu açıdan, bu kitabın son bölümünde tartışacağım gibi, günümüzün liberal sosyal politika ortamıyla tek parti döneminin sosyal politika alanına uzanmayan devletçiliği arasında bazı benzerlikler bulmak mümkün.

Bu noktada, erken sanayileşen ülkelerde yoksulların Türkiye'den daha iyi muamele görmüş olduklarını söyleyebileceğimizi sanmadığımı da ifade etmek istiyorum. Aksine, bu ülkelerin tarihsel gelişmesi içinde, her şeyden önce işgücü olarak görülen yoksulların, Türkiye'dekinden daha büyük bir sefalet ve korkunç bir aşağılanmayla karşılaşmış oldukları söylenebilir. Ama bunun, aynı zamanda, yoksullukla kaçınılmaz bir yüzleşmeyi de beraberinde getirdiğini ve bu yüzleşmenin, ister istemez, sosyal hakların ortaya çıkışına yol açan bir süreci başlattığını öne sürmek de mümkün. Dolayısıyla Türkiye'deki yaklaşımın maliyetleri arasında, hak temelli bir sosyal politika stratejisinin hâlâ ortaya çıkmamış olmasını saymak gerekiyor.

1940'larda, tek parti hükümetinin sosyal politika alanındaki duruşuna, veya durmayışına, karşı bazı eleştirel tavırlara da rastlanmıyor değil. En azından, "gerçek" yoksul olarak görülen kesimlerin yoksulluğunun sadece gönüllü çabalarla, durumu müsait olanların hamiyet ve şefkat duyularına seslenerek çözülemeyeceği, devletin bu konuda ciddi bir rol oynaması gerektiği de, tek parti döneminin sonuna doğru giderek yükselen bir sesle dile getiriliyor. Mesela, Sa'id Kesler, en başarılı gönüllü girişimlerden olan ilkokullardaki himaye cemiyetlerinin bile cansiperane çalışmalarına

rağmen aç çocuk sorununun altından kalkmalarına imkân olmadığına ve bunun, değil İkinci Dünya Savaşı ortamı gibi korkunç bir yoksulluk ortamında, “en normal zamanda bile başarılması mümkün olmamış gayet büyük ölçüde bir devlet işi” olduğuna değiniyor.¹⁰⁹ Yoksulluk konusunda devletin sorumluluklarına dikkat çekenler, zaman zaman gerekli sosyal politika düzenlemelerinin nasıl olması gerektiği konusunda da önerilerde bulunuyor. Bu bağlamda, yine Said Kesler, himaye cemiyetlerinin faaliyetlerinin Çocuk Esirgeme Kurumu ve Kızılay’ın faaliyetleriyle birleştirilmesi ve bunlara mutlaka düzenli gelir sağlanması gerektiğini, gerekli finansmanın ise bekârlardan alınacak vergilerle karşılanabileceğini öne sürüyor.¹¹⁰ Tek parti döneminde, “Ey milyonları olduğu halde çocuğu olmayanlar neredesiniz? Bu aç ve sefil yavrular için niçin bir şey yapmıyorsunuz?” feryatları da, bekârlık vergisi tartışmaları da, az rastlanan şeyler değil. Ama Kesler’inki gibi, vergi hâsılatıyla karşılanan sosyal yardım önerisi epeyce istisnai nitelikte. Nitekim 1948 yılında nihayet meclis gündemine gelen korunmaya muhtaç çocuklar hakkındaki kanun tasarısı ile ilgili meclis tartışmalarında, bu iş için bütçede son derece yetersiz bir kaynak (750 bin lira) ayrılmış olduğu, bunun yakın gelecekte ancak bir iki milyon liraya çıkabileceği, dolayısıyla hayır kurumları ve hayırsever vatandaşlara önemli bir iş düşmeye devam edeceği, genellikle kabul ediliyor.¹¹¹

Ama aynı tartışmalar sırasında, Sadi Irmak’ın kanun tasarısıyla ilgili olumlu görüşlerini açıklarken şunları söylediğini görüyoruz:

109 *Tan*, 25 Nisan 1943.

110 *Tan*, 26 Nisan 1943.

111 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem 8, İçtima 2, 26.5.1948 ve Dönem 8, İçtima 3, 23.5.1949.

Az çok ne dozda olursa olsun, Devletçi ve halkçıyım diyen bir rejimde, kendi sunu takdiri olmaksızın sefaletle düşmüş olan büyük bir zümre vatandaşı ihmal etmek asla mümkün olmaz. Devlet bu nevi vatandaşların kaderiyle her bakımdan yakından ilgilenmek mecburiyeti katiyesindedir. Bu itibarla, bu tasarı, bu prensipler zaviyesinden de mütalaa edilmeye layıktır.¹¹²

Bu ifade, yoksulluk sorununu hayırseverlere havale edebilen bir devletçilik anlayışından, sosyal politikanın önemi ve gerekliliğine duyulan inancın benimsendiği bir döneme geçiş umudu uyandıracak nitelikte. 1940'ların sonunda, Demokrat Parti'nin hem bu inanca hem de sendikal özgürlükleri savunanların taleplerine cevap veren bir söylem ve programa sahip olduğunu, ama iktidarda olduğu süre içinde bununla tutarlı bir politika izlemediğini biliyoruz. Bu talihsiz gelişme, bundan sonraki bölümde tartışılacak.

112 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem 8, İçtima 2, 26.5.1948.